

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

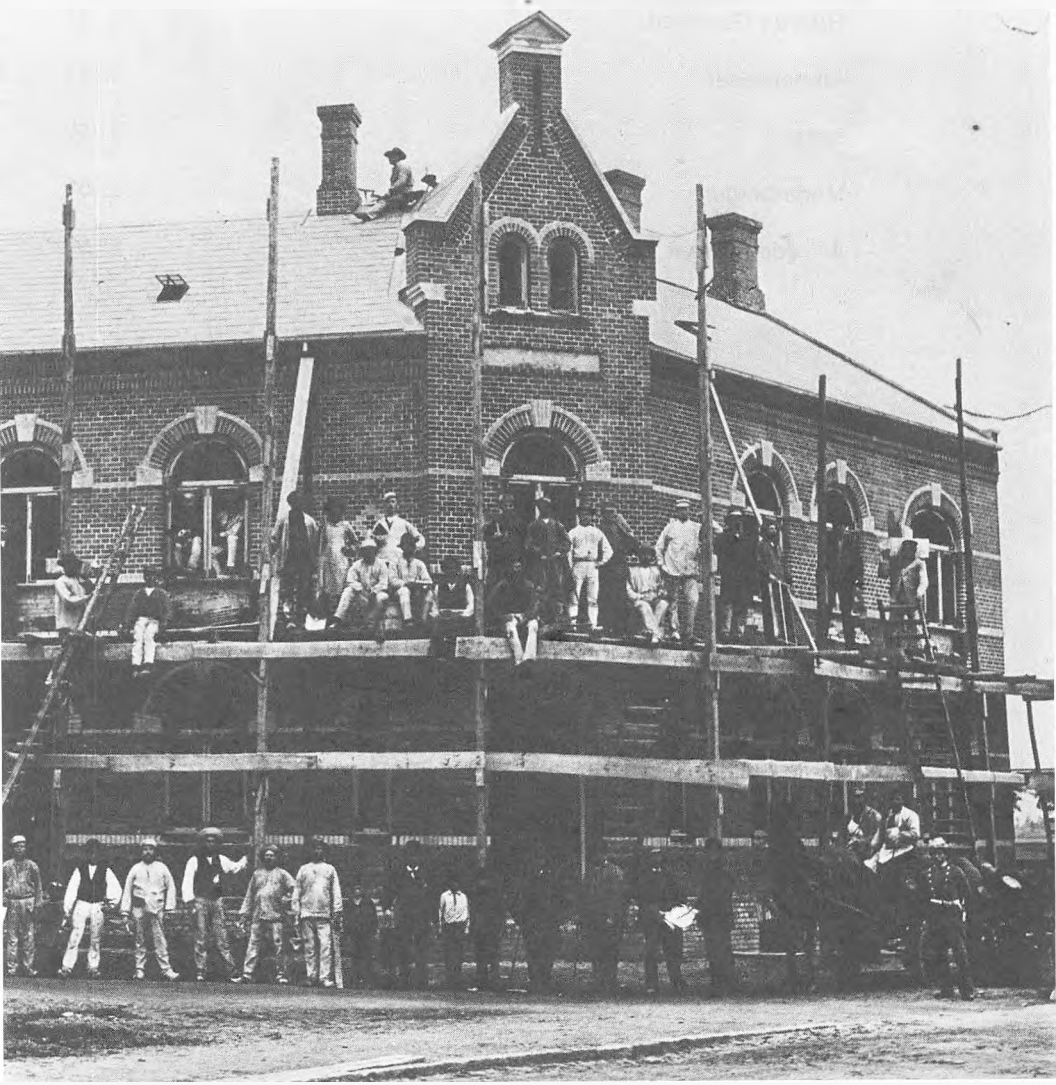
Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fabrik og Bolig

Det industrielle miljø i Danmark 1 • 1983

INDHOLD

Forsiden:

Fra opførelsen af »Jernbanehotellet« i Slagelse ca. 1900.

Lokalhistorisk Arkiv, Slagelse Centralbibliotek.

Bygningshåndværkere i Slagelse

Carl Erik Andresen

s. 3

En københavns ejendom og dens beboere 1882–1901

Anders Rud

s. 15

H. I. Bies Bryggeri i Hobro

Gudrun Gormsen

s. 31

Anmeldelser

s. 46

Noter

s. 50

Medarbejdere

s. 51

Arbejdermuseet

s. 52

REDAKTION

Torben Ejlersen (ansvh.), Nationalmuseet, Møllevej 5, 2800 Lyngby.

Tlf. 02-85 14 99. I redaktionen desuden: Ole Hyldtoft, Jacob B. Jensen,

Jørgen Sestoft og Poul Strømstad.

EKSPEDITION

Hans Kofoed, Stadsarkivet, Rådhuset, 1599 København V. Giro 5 72 52 24 Tlf. 01-15 38 00, lok. 2375.

Fabrik og Bolig udkommer to gange om året og kan bestilles ved henvendelse til ekspeditionen. Abonnement for 1983 (to numre) kr. 50,-, løssalgsspris kr. 30,-. Kontingentet for medlemsskab af *Selskabet til bevaring af industrimiljøer* for 1983 kr. 90,- er *incl.* et abonnement på *Fabrik og Bolig*.

Tryk: Frederiksberg Bogtrykkeri

ISSN 0106-3324

Bygningshåndværkere i Slagelse

af Carl Erik Andresen

Fabrikker og boliger bliver først bygget, og siden skal de vedligeholdes. En del af disse bygninger ved vi efterhånden en del om takket være interessen for det industrielle miljø. Men hvem der byggede dem, og under hvilke forhold er mindre godt belyst. De fleste virksomheder inden for byggehåndværkene var for små til at komme med ved industriregistreringen. Selv når de er registreret, er det kun begrænset, hvor meget optegnelsen kan fortælle om bygningshåndværkerne. De fleste værksteder er sjældent voldsomt interessante, men lige så vigtig er den omstændighed, at arbejdspladser ved nybyggeri kun består, indtil bygningen er færdig. Så spredes arbejderne og indgår i nye relationer. Det ville være uheldigt at bruge virksomheder som udgangspunkt for studiet af byggefagene. Håndværkere er en meget mobil gruppe. Ikke blot geografisk, men også mellem virksomhederne og inden for fagets grænser er der stor bevægelighed.

Byggefagene er imidlertid en vigtig del af det danske arbejdsmarked, både i kraft af deres centrale placering i samfundsøkonomien og det store antal arbejdere, der er beskæftiget. I 1948 arbejdede således 120.000 personer i byggefagene, og det er en fordobling fra århundredeskiftet.

For at få et indblik i forholdene på dette store område er der iværksat en undersøgelse, der koncentrerer sig om forholdene på arbejdspladserne med udgangspunkt i de enkelte håndværkeres livsforløb. En vigtig kildegruppe er derfor erindringer fra bygningshåndværkere. De er indsamlet dels ved interviews i Slagelse og København, dels ved en landsomfattende indsamling gennem Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Denne artikel bygger på materialet fra Slagelse. Her har

ialt 40 bygningshåndværkere skrevet deres erindringer eller er blevet interviewet. De pågældende er født 1900–1915, og har haft deres læretid 1915–30. Deres tilværelse som håndværkersvende følges op til ca. 1950. I det følgende skal fremdrages en række almene træk ved håndværkeres lære- og svendeår på baggrund af vilkårene i Slagelse, som de er fremgået ved interviewundersøgelsen.

De anførte eksempler er alle fra Slagelse, men ud fra erindringer fra andre danske købstæder er der grund til at antage, at Slagelsehåndværkernes vilkår ikke adskiller sig afgørende fra forholdene i andre middelstore danske provinsbyer. Derimod er betingelserne helt anderledes i Storkøbenhavn og ude i landdistrikterne.

Det er ikke muligt her at komme ind på alle forhold af betydning for bygningshåndværkerens tilværelse. Derfor er der lagt vægt på at skildre nogle mere principielle forhold, der har betydning for ændringerne i arbejdsvilkårene i tiden ca. 1920–1950. For overskuelighedens skyld er det hovedsagelig murernes, tømrernes og snedkernes vilkår, der er fremhævet.

Byggevirksomheder i Slagelse

Slagelse har haft en betydelig vækst i dette århundrede. Siden 1935 er befolkningstallet fordoblet, så byen i dag har ca. 35.000 indbyggere. Der er et solidt erhvervsliv både inden for fabrikation og handel, og oplandet er meget stort. De nærmeste købstæder, Korsør og Sorø, er for små til at kunne gøre sig gældende. Alt i alt var beskæftigelsen i byggefagene gunstig i tiden mellem krisen i 30'erne og den nuværende krise, når man ser bort fra de første krigsår.

Byggevirksomhederne i Slagelse er gennemgående små. Erhvervstællingen fra maj 1935 viser beskæftigelsen på en af årets bedste måneder. Dette år var byggeriet atter kommet på fode efter styrtstykket 1931–32, og først det følgende år begyndte kurven atter at vende nedad. Der var da 21 murer- og entreprenørvirksomheder med 208 personer, 19 tømrerforretninger med 83, 25 malervirksomheder med 90, 6 el-installatører med 31 og endelig 10 blikkenslagere med 22 medarbejdere. Det typiske er altså virksomheder med 3–5 ansatte for de små fags vedkommende. Murer- og entreprenørforretninger er noget større, men dette tal er tildels påvirket af tilstedeværelsen af en enkelt, meget stor byggevirksomhed i Slagelse.

Der er tale om en vækst frem til 1948, hvor der var 38 murer- tømrer- og entreprenørvirksomheder med 346 personer, 31 malerforretninger med 71, 8 elinstallatører med 71 og 16 blikkenslagere med 40 personer. I alt udgjorde bygningshåndværkerne begge år ca. 15% af de ansatte i byens industri- og håndværksvirksomheder. Tendenserne fra Slagelse svarer til ændringerne inden for håndværket i det øvrige Danmark. De enkelte virksomheder bliver større. De »gamle fag«, der sørgede for bygning af råhuset (murere, tømrere, snedkere) mister relativt terræn, mens installationsfagene, elektrikere og blikkenslagere, går frem. Bag tallene er der tale om en række forskydninger mellem fagene og inden for de enkelte fag.

For samtlige byggefag sker der i dette århundrede forandringer, der indvirker på deres karakter og indhold. For snedkernes og tømrernes vedkommende foregår det på to fronter. Arbejdsfunktionerne er blevet splittet op. På landet er der langt op i tiden tale om, at både snedker- og tømrerarbejdet udføres af samme person, mens fagdelingen i byerne traditionelt har været skarp. Med mekaniseringen bliver der basis for oprettelse af maskinsnedkerier, der leverer elementer, vinduer, døre m.v., og ved siden heraf etableres der et egentlig bygningsssnedkerfag i 1920'erne, som i stigende omfang tager sig af monteringen af disse elementer og i nogen grad går tømrerne i bedene. For tømrerfaget sker der en forskydning over til nye arbejdsområder. I tagkonstruktionerne spares materiale, og det bliver også almindeligt med flade tage. Fremstillingen af spær flyttes fra byggepladsen til fabrik, da de bliver lettere og mere spinkle som følge af nye tagmaterialer. Faget formår dog at komme ind på andre områder som opstilling til betonbyggeri, jernbjælkearbejde m.v.

Malerfaget går i større udstrækning over til arbejde i forbindelse med billigere boliger. Det sker på bekostning af det mere luksusprægede præcisionsarbejde med imitation og ornamentering. Også her gælder, at fremstillingen af materialer flyttes fra værksted til fabrik.

Murerne adskiller sig fra de øvrige fag, for her sker der ikke større ændringer før i 1950'erne, hvor mangelen på murere og et bevidst forsøg på at erstatte dem med ufaglært arbejdskraft forcerer rationaliseringsbestrebelsene inden for byggeforskningen. Først ved indførelse af montagebyggeri begynder murerne at blive trængt bort fra nybygning af især etageboliger, en tendens, der dog endnu i 1960'erne

kan opvejes af den kraftige ekspansion inden for det traditionelle parcelhusbyggeri. Specialiseringen er kun lidt fremskreden i forhold til andre fag og i forhold til murere i andre lande.

Mestrene i Slagelse havde som nævnt små og mellemstore virksomheder. I mellemkrigstiden var der dog et meget stort firma, ejet af en bygmester Olsen. Bag den beskedne titel skjulte sig en entreprenør af de større. Firmaet bevægede sig uden for Slagelse og havde bl.a. en del byggeri af etageboliger i København og Nordsjælland. Det havde stor betydning for beskæftigelsen at svende i Slagelse, bl.a. fordi man præfabrikerede mange elementer på værkstedet i byen. Firmaets størrelse fremgår af, at op imod en trediedel af de stridsspørgsmål om løn- og arbejdsforhold, der kom til mægling i fagforbundenes og mesterforeningernes mæglingsudvalg, opstod hos bygmester Olsen. Fik man arbejde i dette firma, kunne man i regelen regne med beskæftigelse i en årrække, og det er meget sigende, at svendene kom, når firmaet kaldte, fordi lønnen var særdeles god her.

Firmaet involverede sig imidlertid i for meget arbejde for tyskerne under besættelsen, blev saboteret, og kom efter befrielsen aldrig rigtig på fode igen. Et andet større selskab, Det kooperative Byggeselskab, blev oprettet i 1947. Det eksisterede kun i en kort årrække. Mange af de interviewede har arbejdet her, først og fremmest fordi den kooperative tanke virkede tiltrækkende, men de fleste forlod det ret hurtigt igen, efter sigende fordi der var for meget drikkeri og dårlig tilrettelæggelse af arbejdet, da »alt for mange troede, de skulle være høvdinge.«

En tredje art store selskaber, der navnlig er kommet ind på markedet i 1950'erne, er københavnske firmaer, der fik overdraget store arbejder, f.eks. udvidelse af det lokale slagteri, opførelse af andre erhvervsvirksomheder eller større forretningskomplekser. Disse selskaber var det eftertragtet at komme til at arbejde for, fordi lønnen – til de lokale mestres store forbitrelse – blev udregnet efter den københavnske pris-kurant. De havde ofte lokal arbejdsformand, der fik til opgave at håndplukke solide og hurtige arbejdere.

Endelig skal det nævnes, at der har været en del større arbejder uden for Slagelse, som firmaer i byen var involveret i, f.eks. opførelse af et vandværk i Lejre, som gav arbejde til en del håndværkere i Slagelse-firmaer.

Murere holder frokostpause. Skurforholdene var primitive langt op i tiden. Her er der bygget et utæt skur af forskallingsbrædder.

Læreårene – socialisering til arbejdet

En af de vigtigste faser i enhver håndværkers tilværelse er læretiden. I denne periode kommer han som regel for første gang i kontakt med sit fag, og han lærer håndværket og selve arbejdets karakter at kende. Men derudover kan føjes en række mere irrationelle faktorer, som også er vigtige ved oplæringen: han lærer omgangstonen på arbejdspladsen at kende. Forholdet til mesteren, læresvenden og de andre svende og til eventuelt andre lærlinge skal nøje afstemmes, før han kan falde tilrette i miljøet.

Det er forholdsvis let at orientere sig om selve oplæringen i faget, bl.a. i lærebøger fra de tekniske skoler, og de gamle svende kan også fortælle en del om selve arbejdsprocessen. Når man derimod kommer ind på faktorer, som er mere uhåndgribelige, men helt nødvendige bestanddele af den helhed, som oplæringen i et fag udgør, kan beret-

ninger fra svendene føje væsentligt nyt til. Ses læretiden under et, er den en socialiseringsproces. I en periode på 4–5 år skal et ungt menneske med mange forskellige midler omdannes til en håndværker, der ikke alene behersker grundreglerne i sit fag og er i stand til at videreudvikle sig ud fra dette, men han skal også kunne begå sig over for sine nuværende og kommende arbejdskammerater og de overordnede. I forhold til et helt livsløb er læretiden ikke lang tid, men det er en væsentlig overgangsperiode. Det er bl.a. ud fra forestillingen om, at læretiden skal være en socialiseringsproces, der endnu fra arbejdsgiverside argumenteres mod vor tids længere skolegang og EFG-uddannelserne.

Forløbet af læretiden var ret ens for de interviewede svende: På den første dag i lærepladsen blev den nye lærling sat til et tilfældigt arbejde, der skulle give ham den første fortrolighed med værktøjet og for at man kunne konstatere, om han havde et vist håndslag. Ellers var det første år en tid, hvor lærlingen gik til hænde, kørte med trækvogn, m.v., i det hele taget lærte at tilpasse og underordne sig, mere end han lærte selve fagets finesser. Det skulle han så til gengæld i de følgende år, hvor han for alvor blev sat ind i arbejdet.

Set fra mesterens side var der store fordele ved at have lærlinge. Fra et overordnet synspunkt sikrede de reproduktionen af arbejdere til byggefagene. Mere snævert betragtet var lærlingen slet og ret en billig arbejdskraft. Det første år må lærlingen snarere betragtes som arbejdsdreng end lærling, når der var tale om små og middelstore firmaer. Læretiden var en hård indslusning til arbejdet. Udover en arbejdsuge på ikke under 48 timer kom 12 ugentlige timer på teknisk skole, så arbejdsugen reelt var 60 timer. Dertil skal så ofte lægges en lang transporttid til og fra byggepladsen.

Var man i lære på landet, voldte omgangsformen ikke de store problemer. Man var oftest alene med mesteren, og måtte derfor tilpasse sig ham. På større arbejdspladser i byerne skulle lærlingen imidlertid lære at omgås flere mennesker. Disciplinen var hård, der skulle vises stor ærbødighed for svendene, og der blev holdt meget på, at omgangsformen var korrekt, hvilket følgende citat giver udtryk for. En læresvend fortæller om sin lærling: »Ham havde jeg nu stor glæde af, han er mester nu, hans far blev mester, så var det, han kom ind i firmaet. Han var en flink ung mand, og var også en god murer. Det har været i

50'erne, da var det ikke normalt at sige du til svendene dengang, det kom først i 60–70. Denne unge mand her, en rask ung fyr, han begyndte at sige du. Så sagde jeg til ham: »Ved du hvad, det er du lige grøn nok til endnu, for du skal lære noget, og det lærer du bedst ved at du er De's med mig«. Nåh jo, det kunne der da være noget om, sagde han. Så glemte vi så det. Jeg snakkede med hans far senere, da havde han så sagt det til ham. Så sagde han: »Det var helt rigtigt, det du sagde der. I et læreforhold skal man sige De. Man kan jo ikke give en skideballe til en mand, man er dus med, vel?««.

Det er et gennemgående træk, at forholdet mellem svend og lærling var nøje afgrænset, ligesom der også var et hierarki internt mellem lærlingene, hvor visse rettigheder opnåedes, når der kom nye lærlinge i firmaet. En enkelt person kunne gøre livet surt for en enkelt lærling, men i regelen var der andre svende eller lærlinge at støtte sig til. Forældrene blandede sig så lidt som muligt, og tog sjældent deres barns parti. I grovere tilfælde blev forældrene dog indblandet, og det kunne ske, at der blev skiftet lærested efter lange forhandlinger om brud på lærekontrakten.

Det var af stor betydning, at fagforeningerne i 1940'erne stiftede egentlige ungdomsafdelinger. De var hovedsagelig tænkt som en indslusning til de egentlige fagforeninger. Ud over den megen selskabelighed, der dyrkedes, kunne lærlingeforeningen også støtte medlemmerne i tilfælde af overgreb.

Lærlingens identitet var altså i vid udstrækning overført fra hjemmet til lærestedet. Hvor altomfattende lærestedets kontrol med lærlingen var, fremgår af, at en svend stak lærlingen lussinger, hvis han havde set ham ryge tobak på gaden uden for arbejdstiden, eller lærlingen ikke havde hilst ordentlig. Først når svendeprøven var overstået var de ligemænd. Mesterens ret (og til tider pligt) til at beskæftige sig med lærlingens færden gjaldt især forholdet til teknisk skole, som indberettede forsømmelser til læremesteren. Men i nogle tilfælde blandede han sig også i mere private forhold, som lærlingens deltagelse i politisk foreningsliv.

Svendeårene

Livsforløbet ser i grove træk således ud for den enkelte bygningshåndværker: Efter læretiden blev værnepligten i regelen aftjent. Efter den tid

var det svært at komme i gang, og ofte stod valget mellem at være arbejdsløs i Slagelse eller tage på arbejdsvandring for at finde ledigt arbejde inden for faget. Ungdomstiden, som for de fleste af de interviewede lå i 1920'erne og 1930'erne, var vanskelig, arbejdsløsheden var stor, og mange svende cyklede vidt omkring for at skaffe sig arbejde.

Med tiden blev håndværkeren kendt på et eller flere værksteder, og faldt han til, blev der sendt bud igen, hvis der havde været en arbejdsløshedsperiode. Efter nogle år med ustabilt arbejde er det normalt, at svenden bliver fast mand hos en mester og kun bliver nødt til at søge andre steder hen, hvis firmaet går ned eller bliver indskrænket, eller hvis svenden kom på kant med mesteren. Der var også den mulighed, at svenden kunne blive selvstændig håndværkermester. Endelig blev det i perioden mere almindeligt at videreuddanne sig, så en del svende er blevet bygningskonstruktører, arkitekter og ingeniører.

Slagelse er ikke større end at alle inden for de enkelte fag kendte hinanden. Der var derfor tale om at svendene i regelen fik arbejde på uformelle måder, ved at møde en mester på gaden eller ved at få et vink fra en kollega om et kommende byggeri. Fagforeningen er alligevel centralt placeret i denne sammenhæng. Ofte henvendte mesteren sig her, når der var mangel på arbejdskraft, fordi man i fagforeningen havde overblik over de ledige svende og vidste om deres kvalifikationer var de rigtige til jobbet. De ledende i fagforeningen, formand og kasserer, kom herved til at spille en vigtig rolle. Et københavnsk firma havde engang svært ved at få velkvalificeret mandskab til et større byggeri i Slagelse. Man henvendte sig derfor til formanden for fagforeningen i byen og tilbød ham jobbet som arbejdsformand til en god løn. Han tog det, skønt han var i arbejde. Hans første opgave var at finde håndværkere, og de blev udvalgt med temmelig hård hånd.

Forholdet mellem svend og mester

I byggefagene er der tradition for, at der kræves stor selvstændighed og faglig kunnen af svendene. Det havde stor indflydelse på forholdet mellem arbejdsgiver og arbejder, så håndværkssvendene i byggefagene kunne normalt tillade sig mere end andre arbejdere. Eksistensen af en række uskrevne regler med betydning for både det sociale liv og de økonomiske forhold på arbejdspladsen er et tydeligt bevis herpå.

Bygningssnedkeruddannelsen blev først etableret i 1920'erne. Behovet for efteruddannelse var derfor stort. Her er et hold ved afslutningen af kursus på Teknologisk Institut i København.

Et symbol på svendenes selvstændighed i forhold til mesteren var afholdelsen af såkaldte kittedage, som regel i forbindelse med fødselsdage eller lignende, men det kunne også finde sted uden egentlig ydre anledning. Mesteren accepterede det – hvis det ikke gik ud over arbejdet, og hvis det ikke tog overhånd. Det var ikke tilrådeligt for mesteren at blande sig i festlighederne. En medvirkende årsag til afholdelse af kittedage var, at arbejdstiden var længere og tempoet mindre end i dag, så det forsømte kunne indhentes. Det hårde fysiske arbejde medførte desuden at man ofte kørte træet hen mod slutningen af en arbejdsuge. Byggeriet var endnu ikke pålagt stramme tidsfrister for aflevering med påfølgende bøder ved overskrivelse. Håndværksmesteren var interesseret i, at der var et godt sammenhold på arbejdspladsen, og så gennem fingre med, at der røg en arbejdsdag. En murer har med udgangspunkt i

beretningen om kittedage følgende opfattelse af forholdet mellem mesteren og bygningshåndværkersvendene: »Altså, hvis vi tager en drikkedag, ja selvfølgelig kunne de... Men der var da ingen, der kom og sagde: Nu skal I kraftedeme blive jaget væk, det var der alligevel ingen, der turde, for vores sammenhold var godt. Men det er jo takket være os selv. Og murerfaget, vi kan kun takke os selv for det, at det har været et frit fag. For jeg tror ikke, vi tålte det samme, som andre tålte. Tømrere er også et frit fag. Det er ligesom der har været mere respekt for en murer og tømrer end for nogle andre fag. Det har jeg altid syntes. Og lige fra dreng af, f.eks. mange gange, da jeg var i lære, hvad sådan en murersvend kunne tillade sig dengang, det fandt jeg mange gange mærkeligt. For min egen far måtte jo møde til bestemt tid, og var ligefrem bange for at komme for sent, det var en murersvend ikke.«

Et andet område, hvor forholdet mellem mester og svende kunne komme på prøve, var ved opgørelsen af akkordregnskaber. Lønnen bliver ved nybyggeri udbetalt med et ugentligt a conto-beløb, bestående af timeløn og et forskud på akkordoverskuddet. Ved afslutning af byggeriet bliver det udførte arbejde målt op efter fagets priskurant, og det egentlige overskud bliver herefter beregnet. Svendene var naturligvis interesseret i at få det størst mulige overskud, mens mesteren holdt igen. En central person bliver derfor den betroede svend, der fungerer som arbejdsformand på byggepladsen. Han må prøve at vurdere, hvor langt mesteren vil strække sig op prøve at tale svendene til rette, hvis han mener deres krav virker urealistiske. Et af problemerne ved nybyggeri er, at en del af arbejdet ikke er synligt, når det er færdigt, så der er mulighed for at skrive noget ekstra på regnskabet, for kontrol er umulig. Begge parter er klar over forholdet, men inden for rimelighedens grænser accepteres mindre overskridelser normalt. Med tiden blev opmåling af akkordarbejde sat i system, og fagforeningerne har siden slutningen af 1940'erne haft faste opmålermænd, der tog rundt på byggepladserne og gjorde arbejdet op.

Industrialisering af byggehåndværket

Arbejdsglæde er en imaginær størrelse, som det ikke er muligt at finde noget præcist mål for. Den veksler fra generation til generation ud fra de forventninger, der stilles til arbejdets indhold. Byggehåndværkeren

Murere og murerarbejdsmænd foran etageejendom ca. 1930.

har i modsætning til de fleste andre arbejdere lejlighed til at se produktet af sit arbejde, hvad der ikke er helt uden betydning: »Jeg kunne bedst lide at mure op, det var sådan set det bedste, der ser man jo, at det skrider frem, selv om det er et slæb, for det er det jo, det er bukning ustandeligt. Jeg har aldrig været med på noget kirkearbejde, det er ellers det mest interessante. Altså, alene det at se sådan et hus vokse op, det er jo en fornøjelse. Når man går forbi og ser det, det har du været med til. Der ligger en vis glæde i det, man har været med til at skabe det der.«

Det er karakteristisk, at de interviewede bygningshåndværkersvende har en noget ambivalent holdning til den udvikling, der er sket i deres tid. Det, der stod klarest i erindringen, og som de meget gerne ville fortælle om, var teknisk vanskelige arbejder, de havde udført. Det var ikke det typiske arbejde, som bygning af etageejendomme, samling af

vinduer og døre, der blev nævnt først. Der er ikke økonomisk holdbart at beskæftige sig med det svære og interessante arbejde. Et helt livsløb udtrykker måske klarere dette paradoks. Der er tale om en teknisk meget dygtig tømrer, som har fået sølvmedalje (højeste udmærkelse) for sit svendestykke. Han studerer sit fags finesser, dels på en vandring i Tyskland, Schweiz og Italien, dels i talrige fagbøger, som udgør hans bogsamling. Hans eneste store interesse er faget. Med tiden bliver han værkfører på en fabrik for kontormøbler, hvor han tjener godt. Her gør han små opfindelser, der rationaliserer arbejdsgangen, er med til at indføre tidsstudier m.v. Før han når pensionsalderen er han nødt til at gå af, fordi han er alvorligt skadet af lakdampe på fabrikken. Han har været med til at føre udviklingen frem, men beklager samtidig dybt tilbagegangen inden for faget, monotoniseringen af arbejdet, og materialernes dalende standard. Denne indstilling er i mindre markeret grad tilstede hos mange af bygningshåndværkerne.

En forudsætning for at kunne tage det arbejde, håndværkeren syntes var mest interessant, var, at han havde råd til det. Havde han kone og børn at forsørge, kunne han ikke tillade sig at søge bort fra et arbejde, som var trivielt, men som gav en god løn. I løbet af et helt arbejdsliv ændredes forudsætningerne dog. Det hårde fysiske arbejde var nedslidende, og det kunne knibe for ældre arbejdere – trods deres rutine – at klare tempoet. Desuden var deres økonomiske behov ikke længere så store. Det var derfor almindeligt, at de fik det arbejde, der krævede mindre hurtighed, men grundighed og erfaring. I praksis vil det sige, at de blev sat på reparationsarbejdet.

En af de største anker over ændringen i arbejdets karakter er, at med den stadig større opsplitning af håndværket i specialer er arbejdet blevet monotoniseret og mindre overskueligt. Den tekniske udvikling har på den anden side bevirket, at meget af det nedslidende arbejde er blevet mekaniseret. Desuden er den del af året, hvor håndværkeren kan beskæftiges blevet længere som følge af mulighed for overdækning og opvarmning af byggepladserne om vinteren. Byggeriet er i højere grad blevet helårsarbejde, hvor det før altid var sæsonarbejde.

Bygningshåndværket er på godt og ondt fulgt med tiden. Industrialiseringen er slået igennem, også inden for håndværket, og det har sat sine dybe spor. Gennem erindringerne er der mulighed for at se, hvad ændringerne har betydet for bygningshåndværkerne selv.

En københavnsk ejendom og dens beboere 1882–1901

En undersøgelse af flytningsmønstre.

af Anders Rud

Indledning

Formålet med denne artikel er at analysere flytteintensiteten i den københavnske arbejderbefolkning i slutningen af forrige århundrede.

Undersøgelsen har flere begrænsninger. Dels en *kvantitativ*, idet den koncentrerer sig om beboerne i én bestemt ejendom. Dels en *social*, der, som det vil fremgå, er en uundgåelig følge heraf. Endelig en *tidsmæssig*, idet den strækker sig fra ejendommens opførelsesår – 1881 – frem til 1901; ved valg af slutår har også kildemæssige hensyn spillet ind.

En samlet analyse af arbejderklassens flyttevaner på mikroplan i København foreligger ikke. Viden om folks flyttevaner før i tiden har man kun fra beretninger, memoirer o.l. Disse giver indtryk af, at flytningerne dengang var hyppigere end nu. Dette udtrykkes af socialborgmester Børge H. Jensen i sin efterskrift til »Københavnere fortæller« således: »Adskillige har peget på – og savner – tidligere tiders store bevægelighed på boligmarkedet. Det, at man kunne flytte uden videre, når man trængte til forandring af den ene eller den anden grund, er noget, som mange peger på som et gode, der er gået tabt – selv om anledningen til flytning langt fra altid var glædelig.«¹⁾ – Denne undersøgelse kan imidlertid ikke gøre krav på at være repræsentativ; for at opfylde kravet om repræsentativitet må der inddrages et væsentlig større materiale, end det her har været praktisk muligt.

Udvælgelsen af den foreliggende ejendom ligger i forlængelse af en områdegennemgang på Institut for Økonomisk Historie, hvor der bl.a. blev foretaget en undersøgelse af befolknings- og beboelsesforholde-

ne i karréen Søpassagen 2–18 i Blegdamskvarteret. Denne karré opførtes i 1890'erne, og folketællingen fra 1901 kom derfor til at udgøre det vigtigste kildemæssige grundlag. For at få dækket et rimelig langt tidsrum i den københavnske industrialiseringsperiode – og for at fastholde 1901 som slutår, både fordi det kan hævdes, at med århundredskiftet var det industrielle gennembrud i København sket, og fordi folketællinger efter 1901 ikke er tilgængelige – udvalgte en ejendom fra 1881, ligeledes beliggende i Blegdamskvarteret, nemlig forhuset *Ryesgade 110*. Det var oprindeligt hensigten at foretage en generel undersøgelse af beboerne og beboelsesforholdene op igennem den nævnte periode; ved udskrivningen af de relevante folketællinger viste det sig imidlertid, at det var de færreste familier, der optrådte i mere end én folketælling, skønt disse blev foretaget med kun fem års mellemrum. Dette forhold gjorde, at undersøgelsen i højere grad koncentreredes om at få belyst, *hvor hyppigt* ejendommens beboere flyttede og om muligt *hvorfor*.

Som nævnt har undersøgelsen en social begrænsning. Ejendommen lå i et udpræget arbejderkvarter, som netop ekspanderede kraftigt i perioden,²⁾ og beboerne tilhørte da også så godt som alle arbejderklassen. Uden at komme nærmere ind på slum-begrebet i almindelighed eller ejendommens standard i det hele taget, vil det dog være nærliggende at inddrage nogle af de teorier, der er fremsat om beboernes adfærd i et slumkvarter, for at finde eventuelle lighedspunkter. Det amerikanske begreb »slums of hope« defineres i en dansk undersøgelse som »et tilholdssted for yngre mennesker, som får deres første bolig der, men som ikke forventer at blive boende«.³⁾ Det er et sted, hvor man slår sig ned, når man f.eks. lige har stiftet familie eller er kommet til storbyen fra provinsen, og som man hurtigt fraflytter igen, når ens arbejds- og familieforhold er blevet stabiliseret. Heroverfor sættes begrebet »slums of despair« om det kvarter, hvor beboerne ikke formår at komme videre, men bliver hængende, og som oftest ender med at blive sociale tilfælde.

Som nævnt udgør *folketællingerne* den ene af hovedkilderne for undersøgelsen. De folketællinger, der er anvendt, er fra d. 1. februar 1885, 1890, 1895 og 1901. Den sidste udmærker sig iøvrigt ved, at beboerne her angiver deres sidste bopæl før tilflytningen.⁴⁾ Som kontrolinstans, og som hjælp til at fastslå bruttoantallet af flytninger i

Ryegade 110 fotograferet 1979 af Alfa Foto, København.

perioden, er anvendt *politiets mandtalslister*. Disse førtes for hvert halve år frem til 1899 og indeholder nogenlunde de samme oplysninger som folketællingerne, nemlig beboernes navne, alder, erhverv og fødested. Børn medtages dog kun, hvis de er mere end 10 år gamle, hvorfor man ikke ud fra listerne kan konstatere familiernes størrelse; den hyppighed, hvormed listerne førtes, skulle dog sikre, at langt de fleste familier – og dermed flytninger – lader sig registrere, især hvis de fleste flytninger blev foretaget på de to særlige »flyttedage« i april og oktober.

Mandtalslisterne førtes pr. 1. maj og 1. november hvert år. Det er usikkert, i hvor høj grad folk flyttede uden for flyttedagene, og ved optællingen af flytninger er der derfor taget hensyn til, at disse *kan* være foretaget uden for de nævnte dage; dette forklarer, at der i afsnittet om beboelsestidens længde ikke opereres med eksakte tidsangivelser, f.eks. 1 år, 2 år, 3 år osv., men med afgrænsede intervaller, dvs. 0-1½ år, 1½-2½ år osv.

I de tilfælde, hvor folketællingerne giver oplysning om dato for beboernes tilflytning til København, kan det lade sig gøre at bestemme, for hvor mange ejendommen var den første bopæl i hovedstaden. Derimod vil det være meget vanskeligt – i de fleste tilfælde umuligt – at finde ud af, hvor beboerne flyttede hen, da de forlod ejendommen. I lighed med mandtalslisterne førte politiet *registerblade*, en slags kartotekskort, over hver enkelt person i de forskellige politidistrikter. Herpå anførtes den nye adresse, hver gang personen flyttede. Dette materiale er søgt inddraget i arbejdet, men dels begyndte registreringen tidligst i løbet af 1890'erne og i mange tilfælde først efter århundredskiftet, dels ville det medføre en indgående granskning af hver enkelt af de nævnte adresser for evt. heri at finde en årsag til flytningen, altså om lejlighedens størrelse, antallet af rum og huslejens størrelse kunne have haft betydning.

Undersøgelsen vil derfor omfatte et studium af flytningernes antal sammenholdt med periodens økonomiske konjunktursvingninger, beboelsestidens længde, beboernes alder, deres erhverv, samt i hvor høj grad de anvendte ejendommen som deres første bopæl i København.

Blegdamskvarteret⁵⁾ var ikke helt ubebygget, da den militære demarkationslinie i 1852 blev flyttet og derved frigjorde de store arealer uden for Søerne til bebyggelse. Området havde siden 1600-tallet været anvendt til blegervirksomhed, og i tidens løb var i forbindelse hermed noget småindustri vokset op. Også en del lyststeder var i løbet af 1700-tallet blevet opført langs Sortedamssøen.⁶⁾ Det var først efter 1852, at byggeriet for alvor tog til, og kvarteret blev i den følgende tid omdannet til et blandet industri- og beboelsesområde. En mere fuldstændig udbygning skete dog først i 1880'erne og 1890'erne, altså noget senere end kvartererne langs de store udfaldsveje Nørrebrogade og Vesterbrogade.⁷⁾

På Thor Branth's kort fra 1854⁸⁾ ses, at Ryesgade endnu ikke eksisterede på det tidspunkt; anlægget af gaden påbegyndtes først tre år

senere og strakte sig over adskillige år.⁹⁾ I den ende af gaden, der blev anlagt senest, nemlig den nærmest Østerbrogade, opførtes i 1881 forhuset nr. 110 som en grundmuret, fem etager høj bygning med beboelseskælder. Bygherre var muremester Nic. Petersen, der iøvrigt senere også opførte den i indledningen omtalte karré ved Søpassagen. Huset rummede 26 lejligheder, alle toværelsers på nær én på 5. sal, som var på ét værelse. De var fordelt på to opgange med henholdsvis 12 og 14 lejligheder, således at der var to lejligheder pr. etage pr. opgang. Alle havde særskilt køkken. Køkkentrapperne var placeret i udskudte trappe-tårne; dette var karakteristisk for 1880'ernes arbejder-boligbyggeri, hvilket iøvrigt også gjaldt lejligheder på to værelser.¹⁰⁾

Bruttoantallet af flytninger

I perioden 1. november 1882 – 1. februar 1901 boede der i ejendommen efter mandtalslisterne 211 familier (husstande). Det vil sige, at hver familie gennemsnitlig boede der 2½ år inden den flyttede igen.¹¹⁾ Et mere nuanceret billede af flytteintensiteten fås dog, hvis flytningerne fordeles på de enkelte år (fig. 1).

Her fremgår det tydeligt, at flytningerne fordeler sig på perioder, hvor intensiteten har været høj, og perioder, hvor den har været lavere.

Antallet af flytninger var højest i første halvdel af 1880'erne. Efter 1885 faldt det og holdt så et nogenlunde jævnt niveau indtil midten af 1890'erne. Efter 1895, som var det år med færrest flytninger fra ejendommen, tog antallet til igen og nåede i de følgende to år op på samme antal som i periodens begyndelse.

Denne kurve kan groft deles op i tre perioder: 1. Første halvdel af 1880'erne med mange flytninger. Derefter 2. Fra midten af 80'erne til midten af 90'erne med færre flytninger, og endelig 3. Slutningen af 90'erne med mange flytninger, hvis antal dog falder hen imod periodens slutning.

En beregning af denne karakter må imidlertid tages med forbehold. Det kildemæssige grundlag udgøres af et så beskedent antal husstande, at tilfældigheder og særlige forhold kan ændre det samlede billede. Alligevel kan det være rimeligt at sammenholde kurven med hele periodens økonomiske udvikling.

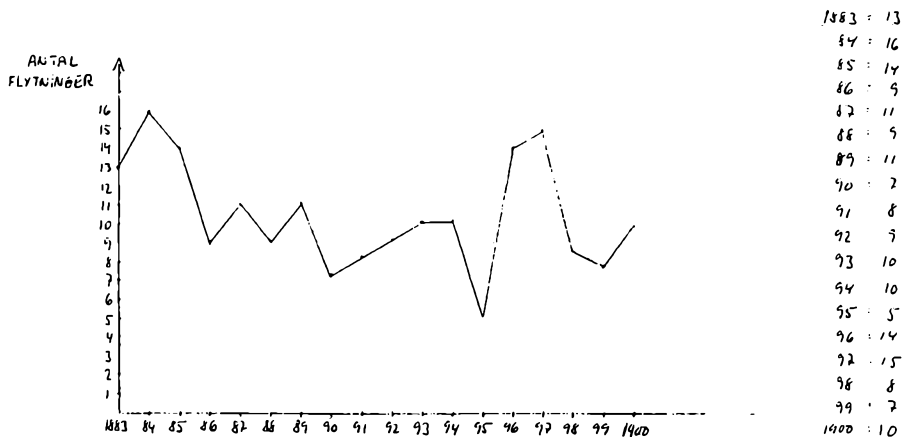

Fig. 1. Antal flytninger 1883–1900.

Efter en depression i slutningen af 1870'erne, som for arbejderne medførte fald både i pengeløn og realløn, bedredes konjunkturerne i begyndelsen af 80'erne.¹²⁾ Denne bedring var dog kun midlertidig, for allerede fra midten af årtiet satte en ny afmatning ind. »Årene omkring 1880'ernes midte var typiske tilbageslagsår med arbejdsløshed, fallitter og stagnation i byggeriet, ikke mindst i hovedstaden«, skriver Sv. Aa. Hansen.¹³⁾ Denne afmatning holdt sig til et stykke ind i 90'erne, hvor der indledtes en stærk investerings- og moderniseringsproces i industrien.

Disse konjunktursvingninger har en meget generel karakter, og hvordan de har påvirket den københavnske arbejders levestandard, kan der ikke umiddelbart gives svar på. Dertil er materialet om lønninger m.v. for spinkelt. Endnu mere usikker er beregningen af reallønnens bevægelser gennem perioden.¹⁴⁾ Det står fast, at den økonomiske afmatning, der satte ind ved 80'ernes midte, medførte en stor arbejdsløshed, især i årene 1885–87. Specielt rantes byggefagenes arbejdere, som i stort tal udvandrede til Nordtyskland.¹⁵⁾

Generelt skete der dog en forbedring af arbejderklassens forhold, også i form af højere realløn, gennem hele perioden. Sv. Aa. Hansen mener således, at der gennem 90'erne kunne tales om en realløngevinst på 30–40 pct.¹⁶⁾

Flytte- år ↓	Beboelsestidens længde →							
	INDTIL 1½ ÅR	1½-2½	2½-3½	3½-5	5-7	7-10	10-15	OVER 15 ÅR
1882								
83	10	3						
84	8	4	4					
85	8	3	3					
86	3	3	2	1				
87	6	4	0	1				
88	5	2	0	2				
89	6	1	1	1	2			
90	3	1	1	0	2			
91	5	1	1	1	0			
92	4	0	3	1	1			
93	3	3	2	1	1			
94	4	3	1	1	1			
95	2	1	0	2	0			
96	4	0	4	2	1	3		
97	8	2	1	2	2	0		
98	2	2	2	1	0	0	0	1
99	1	3	2	1	0	0	0	0
1900	4	3	3	0	0	0	0	0
1901 ^{x)}	10	3	2	4	3	0	0	2

Fig. 2. Beboelsestidens længde 1882-1901.

Af en sammenligning mellem antallet af flytninger i løbet af perioden 1882-1900 og de økonomiske bevægelser i samfundet, især inden for industrien, fremgår da, at *flytteintensiteten syntes højest i de økonomiske opgangstider, nemlig første halvdel af 1880'erne og sidste halvdel af 1890'erne, og lavere i den mellemliggende periode med økonomisk stagnation.*

	INDTIL 1½ ÅR	1½ - 2½	2½ - 3½	3½ - 5	5 - 7	7 - 10	10 - 15	OVER 15 ÅR
1882-85	60	23	16					
1886-95	46	21	13	12	8			
1896-1900	36	19	23	10	6	6		2

Fig. 3. Beboelsestidens længde i pct. af samlede antal flytninger.

Det høje antal flytninger i begyndelsen af 1880'erne kan dog skyldes andre forhold end samfundsøkonomiske. I en ejendoms første leveår sker der traditionelt mange flytninger, og tallene fra disse år kan derfor ikke udelukkende forklares som konjunkturafhængige.

Et nærmere indtryk af disse generelle forhold fås ved at undersøge, hvor længe de enkelte husstande boede i ejendommen. Skemaet (fig. 2) viser antallet af husstande, der flyttede hvert enkelt år, samt hvor længe de da havde haft ophold.

En særlig stilling har de husstande, der optræder i folketællingen 1901. Da disses fraflytningsdato er ukendt, er der i stedet i kolonnen ud for året 1901 anført antallet af husstande efter *hvor lang tid de på det tidspunkt havde boet i ejendommen*. Denne afvigelse fra det øvrige skema er markeret med et x) ud for 1901. At tallene i 1901-kolonnen sammenlagt ikke giver 26, nemlig ejendommens samlede antal lejligheder, beror på, at der fra hhv. 1898 og 1899 nævnes en kælder- og en stuelejlighed mindre end i de øvrige mandtalslister. I øvrigt skal det nævnes, at 1901-folketællingen har været anvendt til at fastsætte antallet af flytninger i året 1900, idet flytninger foretaget efter 1. november 1899, men før 1. februar 1901 regnes for foretagne i det mellemliggende år.

Det bemærkes, at det gennem hele perioden er husstande med en beboelsestid på under 1½ år, der dominerer. Disse udgør 45 pct. af det samlede antal flytninger.

Undersøgelsens samlede tidsrum kan, som nævnt, efter flyttekurven (fig. 1) opdeles i tre perioder, nemlig 1882-1885, 1886-1895 og 1896-1900. I fig. 3 er fordelingen af beboelsestidens længde opgjort i pct. af vedkommende periodes samlede antal flytninger.

Beboelses- tid ↓	1882-1885		1886-1895		1896-1900	
	gr. 1	gr. 2	gr. 1	gr. 2	gr. 1	gr. 2
indtil $1\frac{1}{2}$ år	15	11	19	23	10	9
$1\frac{1}{2}$ - $2\frac{1}{2}$	7	3	12	7	5	5
$2\frac{1}{2}$ - $3\frac{1}{2}$	5	2	8	4	7	5
$3\frac{1}{2}$ -5			7	4	4	2
5-7			4	3	2	1
7-10					2	1
10-15						
over 15 år					1	

Fig. 4. Flyttende husstande opdelt i erhvervsgrupper.

Omkring 60 pct. af de flytninger, der blev foretaget i perioden 1882-1885, skete inden $1\frac{1}{2}$ år efter indflytningen. 23 pct. skete inden $2\frac{1}{2}$ år, og 16 pct. inden $3\frac{1}{2}$ år.

Tallene for den første gruppe falder i de to næste perioder, men ikke mere end at flytninger inden $1\frac{1}{2}$ år stadig udgør langt hovedparten af periodernes flytninger. Den faldende tendens synes imidlertid at underbygge teorien om, at de mange hastige flytninger i 80'ernes første år ikke alene skyldtes konjunkturernes, men også den kendsgerning, at huset på det tidspunkt var nyopført.

Erhvervsfordeling

Ved hjælp af kildernes erhvervsangivelser kan det lade sig gøre at opdele ejendommens beboere i erhvervsgrupper.

I skemaet tabel 4 er de flyttende husstande opdelt i to grupper, dels inden for de tre tidsafsnit, perioden er blevet inddelt i, dels inden for det tidsrum, de boede i ejendommen. Erhvervsgrupperingen er blevet foretaget meget groft på grund af det lave antal husstande, det drejer sig

om. Det er *husfaderens* stillingsbetegnelse, der ligger til grund for opdelingen, når der optræder en husfader i husstanden; det gør der i langt de fleste tilfælde. Nævnes kun en kvinde, bruges *hendes* stillingsbetegnelse.

Gruppe 1 omfatter selvstændige, funktionærer og faglærte arbejdere, mens gruppe 2 omfatter ufaglærte arbejdere.¹⁷⁾

Det fremgår, at det var den bedre stillede del af ejendommens beboere, der havde de fleste flytninger. Dette gjaldt både i økonomiske opgangs- og nedgangstider og hvad enten beboelsestiden var kortere eller længere. Den eneste undtagelse findes blandt de husstande, der flyttede i perioden 1886–1895 efter at have boet i ejendommen i mindre end 1½ år. Her flyttede 23 fra gruppe 2 mod 19 fra gruppe 1. Da næsten halvdelen af alle flytninger som nævnt skete inden der var gået 1½ år fra indflytningen, bliver det kun til meget små tal for de øvrige grupperingers vedkommende.

Sammenlagt stod gruppe 1 for 56 pct. af samtlige registrerede flytninger, men udgjorde samtidig 56 pct. af ejendommens beboere, set over hele perioden.¹⁸⁾

Det skal bemærkes, at den eneste husstand, der i skemaerne – fig. 2, 3 og 4 – optræder i kolonnen med beboelsestid på over 15 år, tilhører gruppe 1. Husfaderen var malersvend, og familien boede i ejendommen fra den første mandtalsliste blev udfærdiget i november 1882, til 1899; den optræder sidste gang i mandtalslisten i november 1898. Familien boede i øvrigt de første 10 år på 5. sal, resten af tiden i stueetagen.

Her er det ligeledes på sin plads at omtale to husstande, der begge optræder i folketællingen 1901, og hvis beboelsestid derfor ikke kan fastslås. Den ene står opført allerede i den første mandtalsliste fra 1882 og er den eneste, der figurerer i samtlige folketællinger og mandtalslister. Dens mandlige overhoved kaldte sig fra indflytningen for »kontorist«, fra 1897 ændres betegnelsen dog til assistent, og folketællingen 1901 angiver som hans erhvervssted »Jernbanen«. Den anden familie, hvis overhoved var skibstømrer, flyttede ind i 1886.

Disse to husstande skiller sig afgørende ud, dels ved længden af deres beboelsestid, dels fordi de må fremhæves som supplement til tabel 4, der ellers ville kunne give indtryk af, at kun én husstand boede i ejendommen i mere end 15 år; tabel 4 omhandler imidlertid kun *flytten-*de husstande.

Alder →	<u>mænd</u>							
	20-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-60	over 60
1882	13	30	22	4	9	9	9	4
1882-1885	2	23	34	7	12	9	5	7
1886-1895	6	29	27	20	4	4	7	2
1896-1900	9	21	17	21	13	9	9	0
1900	0	47	6	6	12	0	6	24

Alder →	<u>kvinder</u>							
	indt. 25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-60	over 60
1882	24	28	12	4	4	12	8	8
1882-1885	21	23	13	21	2	10	5	5
1886-1895	18	31	18	6	10	9	5	2
1896-1900	15	10	23	13	15	13	8	2
1900	20	25	5	5	10	10	15	10

Fig. 5. Fordelingen af aldersgrupper hos flyttende husstandsmedlemmer.

Aldersfordeling

Ud fra kilderne kan det ligeledes konstateres, hvilke aldersgrupper, der prægede periodens flytninger. Skemaerne (Fig. 5) viser aldersfordelingen hos de flyttende (voksne) husstandsmedlemmer, angivet i pct. af hver af de tre perioders samlede antal flytninger. Eftersom det ikke var alle husstande, der bestod både af en mand og en kvinde, er der ved beregningen ikke anvendt bruttoantallet af flytninger, men kun det antal, hvori mænd hhv. kvinder har været involveret.¹⁹⁾ Som udgangspunkter er medtaget start- og slutsituationen i 1882 og 1900, dvs. aldersfordelingen (i pct.) blandt beboerne på det tidspunkt.

Det fremgår, at det var de yngre aldersklasser, der flyttede hyppigst. For mændenes vedkommende var det i ejendommens første leveår de 31–35 årige, der dominerede; resten af tiden var de 26–30 årige i overtal. I aldersgruppen 20–25 år (for kvindernes vedkommende *indtil* 25 år, da der optræde nogle 18- og 19-årige i tællingerne) var der meget få mænd, der flyttede, hvorimod væsentlig flere kvinder. At antallet af mænd i denne gruppe er så lavt hænger måske sammen med, at de ikke i så høj grad mærkede følgerne af økonomiske opgangstider som man gjorde i de lidt ældre aldersgrupper, men også at antallet af mænd i gruppen øjensynlig var dalende.

Beboernes afstamning

Ud fra folketællingerne kan det bestemmes, dels hvor mange af beboerne, der stammede fra provinsen, dels hvor mange heraf, der anvendte ejendommen som den første bopæl i København. Det sidste kan ses hvis man sammenholder beboernes oplysning om, hvornår de tog fast bopæl i kommunen, med mandtalslisterne fra vedkommende år.

Skematisk opstillet ser det således ud:

Af praktiske årsager er det udelukkende husfaderens fødested, der er taget hensyn til ved optællingen. Det skal dog nævnes, at husmoderen i langt de fleste tilfælde ligeledes er født i provinsen, omend ikke altid i samme by/sogn.

Det fremgår, at hovedparten af ejendommens voksne befolkning stammede fra provinsen. Slående er det dog, at den på en enkelt undtagelse nær – der må her ses bort fra 1890-tællingen – havde opholdt sig i København i kortere eller længere tid – dog mindst et år – før den flyttede til Ryesgade 110. Dette stemmer ikke overens med

år	antal husstande	antal husstan- de, hvor hus- faderen er født i provin- sen	heraf første bopæl i København
1885	26	21	1
1890	26	17	÷ *)
1895	26	21	0
1901	24	15	0

*) I folketællingen fra 1890 oplyses ikke, hvilket år beboerne flyttede til Københavns Kommune.

Fig. 6. Beboernes afstamning.

teorien om, at ejendommen muligvis blev anvendt som »opsamlingssted« for tilvandrere fra provinsen, som hurtigt flyttede igen (jvf. »slums of hope«-definitionen, som omtalt i indledningen).²⁰⁾

Konklusion

En svaghed ved denne undersøgelse er, at den er blevet lavet i en for lille målestok. Det vil sige, at de statistikker, der skulle danne udgangspunkt for undersøgelsens konklusioner, er blevet udarbejdet på grundlag af et lidt for spinkelt kildemateriale. Dette har betydet, at materialet er blevet opdelt dels i mange grupper med få enheder i hver, dels i færre grupper med tilsvarende flere enheder. I det første tilfælde måtte tabellerne blive følsomme over for tilfældigheder i kilderne, i det andet tilfælde medførte den grovere gruppeinddeling, at det statistiske billede blev mere unuanceret.

Undersøgelsen frister derfor ikke til at drage omfattende konklusioner. Ud fra materialet kan der konstateres nogle faktiske forhold, nemlig *hvor mange* flytninger der blev foretaget i løbet af perioden, *hvem* det var der flyttede (set i relation til alder og erhverv), og *hvornår* de flyttede.

Med hensyn til, hvordan flytningerne fordelte sig over perioden, synes tendensen at gå i retning af, at folk flyttede mest i »gode tider«. Dette kunne tyde på, at flytningerne ikke skete i panik, på grund af økonomisk krise, men fordi man havde råd til at flytte, og altså formentlig til noget bedre. For at følge denne teori op må nødvendigvis inddrages to vigtige informationer: dels om hvad man flyttede til, dels hvorvidt de flyttendes beskæftigelsesforhold, dvs. erhverv og erhvervssted, ændredes. Og dette har som nævnt ikke været muligt.

At erhvervsopdelingen viser, at de fleste flytninger blev foretaget af de bedre stillede, kan der næppe lægges meget i. Erhvervsgruppe 1 stod for 56 pct. af samtlige flytninger, men udgjorde samtidig 56 pct. af ejendommens beboere, set over hele perioden. – Derved bliver erhvervsfordelingens eneste undtagelse muligvis interessant. I perioden med økonomisk stagnation udgjorde den økonomisk dårligere stillede del af beboerne flertallet af dem, der flyttede meget hurtigt, dvs. inden 1½ år efter indflytningen. Dette kunne måske tages som tegn på, at flytningerne her var betinget af den økonomiske krise.

Aldersfordelingen viser, at de mest flytteaktive var i alderen 26–35 år, for mændenes vedkommende også de 36–40 årige, for kvindernes vedkommende også dem under 25 år. Ligesom for erhvervsgrupperingens vedkommende er det vanskeligt at stille gruppen af flyttende op overfor ejendommens øvrige beboere. Eftersom faktisk alle beboerne flyttede på et eller andet tidspunkt, de fleste endog meget hurtigt efter tilflytningen, er gruppen »de øvrige beboere« svær at definere. Man må derfor nøjes med at fastslå, hvilke aldersklasser de fleste af de »mobile« tilhørte.

Endelig bemærkes det, at skønt hovedparten af ejendommens beboere kom fra provinsen, havde de boet andre steder i København før de flyttede til Ryesgade 110. Ejendommen kan derfor næppe have haft status som slum-byggeri allerede på daværende tidspunkt – hvilket ville have gjort den til opsamlingssted for indvandrerne – men har været af en højere standard. Denne opfattelse underbygges af, at huset opførtes på et tidspunkt, hvor den eksisterende byggelovgivning trods alt var blevet revideret et par gange,²¹⁾ og at huset lå ud mod gaden til forskel fra de side- og baghuse, som netop kendetegnede 1880'ernes boligbyggeri på Broerne.

Gårsiden til Ryesgade 110 fotograferet 1979 af Alfa Foto, København.

Noter

1. Københavnere fortæller (red. Poul Strømstad).
2. Kjeld Johansen & Axel Holm (red.): København 1840–1940, s. 87 f.

3. P-H Kühl & Inger Koch-Nielsen: Saneringskvarterer i København, s. 32.
4. Man skal dog være opmærksom på, at en del af beboerne misforstår og anfører fødested i stedet. Dette fremgår, hvis man sammenholder disse to oplysninger med oplysningen under rubrikken »hvilket år taget fast bopæl i kommunen« og det år, de første gang optræder i folketællingerne/mandtalslisterne.
5. »Blegdamskvarteret« defineres her som det område, der ligger mellem Blegdamsvej og Søerne.
6. Poul Strømstad: Søerne, s. 157.
7. Kay Fisker (red.): Københavnske boligtyper 1856–1914, s. 91.
8. Thor Branth's kort over København findes på Københavns Stadsarkiv.
9. Søerne, s. 181 f.
10. Rich. Willerslev: Sådan boede vi, s. 14 f.
11. Ved beregningen er der taget hensyn til, at antallet af familier og antallet af flytninger ikke er det samme, idet de sidste familier jo endnu boede i ejendommen i undersøgelsesens slutår.
12. Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, s. 255 og 251.
13. Samme, s. 238.
14. Samme, s. 254.
15. Samme, s. 258.
16. Samme, s. 255 f.
17. Gruppe 2 udgøres hovedsagelig af dem, der benævnes »arbejdsmand« eller »fabriksarbejder« i kilderne. Derudover omfatter gruppen f.eks. kuske, bude, enker og pensionister.
18. En optælling af husstande i samtlige mandtalslister gav 872 til resultat, hvoraf 487 tilhørte gruppe 1.
19. Af de enlige er kvinderne tydeligvis i overtal. I de yngre aldersklasser finder man især syersker, jomfruer og nogle helt uden titel, blandt de ældre rengørings- og rullekoner samt enker. De sidstnævnte er dog sjældent enker efter nogen, som boede i ejendommen. – De enlige bor i langt de fleste tilfælde i kælder- eller kvist (= 5. sals-) lejligheder.
20. Den mulighed foreligger dog, at der for de yngste aldersklassers vedkommende i visse tilfælde er tale om, at de indvandrede sammen med deres forældre, og at dette er deres første selvstændige bopæl. Dette forhold er ikke undersøgt til bunds.
21. Bygningsloven fra 1856 revideredes i 1871 og 1875.

Litteratur

- Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, Kbh. 1972.
 K. Johansen & A. Holm (red.): København 1840–1940, Kbh. 1941.
 Rich. Willerslev: Sådan boede vi, Kbh. 1979.
 Poul Strømstad: Søerne, Kbh. 1966.
 Kay Fisker (red.): Københavnske boligtyper 1856–1914 (art. i Arkitekten), Kbh. 1936.
 P-H Kühl & Inger Koch-Nielsen: Saneringskvarterer i København, Kbh. 1971.
 Poul Strømstad (red.): Københavnerne fortæller, Kbh. 1972.

Kilder

- Folketællingerne 1885, 1890, 1895 og 1901 for Rymsgade 110. Rigsarkivet.
 Politiets mandtalslister 1882–1899 for Rymsgade 110. Københavns Stadsarkiv.
 Byggesag for matr. 575, Udenbys Klædebo Kv. Bygningsskømmisionens Arkiv.
 Thor Branth's kort over København, 1854. Københavns Stadsarkiv.
 Borgerrepræsentationens Forhandling 1882–1899. Københavns Stadsarkiv.

H. I. Bies Bryggeri i Hobro

af Gudrun Gormsen

Med udgangen af 1980 lukkede en gammel virksomhed i Hobro, H. I. Bies Bryggeri. Bryggeriet, der blev anlagt som hvidtølsbryggeri i 1841, var et af de ældste bryggerier i Danmark, og i de knap 140 år, bryggeriet eksisterede, søgte man til stadighed at tilpasse produktionen til skiftende tiders behov, ligesom de fysiske rammer for bryggerivirksomheden ændredes i takt hermed. Trods ombygninger og udvidelser rummer bygningsanlægget dog stadig mange gamle træk, og endnu i dag er det muligt at følge, hvorledes bryggeriet langsomt udvidede sin produktion ved tilføjelse af nye bygninger til det oprindelige bygningskompleks fra midten af forrige århundrede. Det skal her forsøges skitseret, hvorledes denne udvikling er sket.¹⁾

Brygger og købmand

De to brødre Anton Bie, der var købmand, og Frederik Bie, der var farmaceut købte i 1841 en ejendom ved Hobros hovedgade, Adelgade, og her indrettede de et lille hvidtølsbryggeri med tilhørende maltgøreri i bagbygningen. På grund af overtagelse af andre ejendomme overdrog de imidlertid i 1846 stedet i Adelgade til en yngre bror, Hans Jacob Bie, der indtil sin død i 1904 ejede og udbyggede virksomheden, og hvis navn bryggeriet endnu bærer.

Placeringen i byens nordlige ende direkte ud til hovedgaden var gunstig. På ejendommen var der endvidere let adgang til godt vand, og endelig var grunden af en sådan beskaffenhed, at der var rigelig plads til udvidelser.

Med sit forhus, der rummer privatboligen, ud mod Adelgade, de mange side-, tvær- og bagbygninger, der ligger smukt grupperet om-

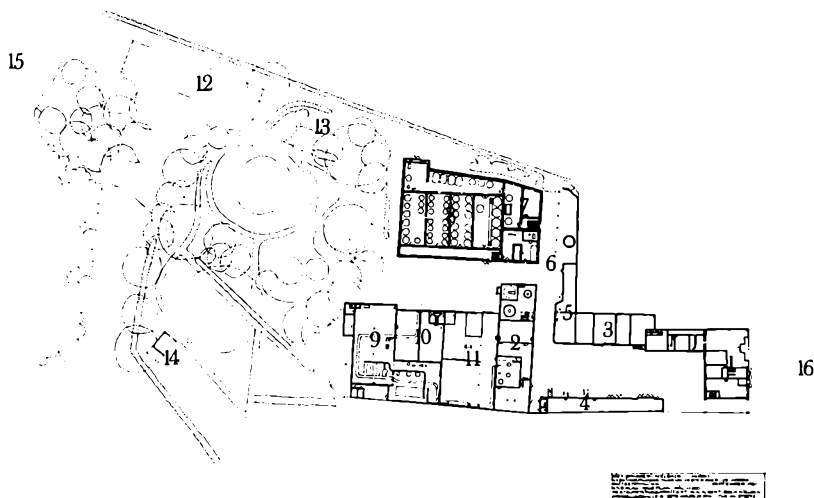
kring to gårdspladser strækkende sig bagud på den karakteristiske, langstrakte købstadsparcel, der grænser direkte ned til Hobros inderfjord, Vesterfjord, minder bygningsanlægget på mange måder mere om vore købstæders gamle købmandsgårde end om et industriforetagende. Ja, med i denne helhed hører også en nydelig prydhave, et havehus og et lysthus ved fjorden samt en stor køkkenhave med drivhus.

Den nære forbindelse mellem bolig og arbejdsplads, som her yderligere understreges af de rekreative elementer, er et karakteristisk træk i den ikke industrialiserede købstads miljø. Bryggerianlæggets ydre lighed med en købmandsgård passer også ind i dette mønster, ligesom det er karakteristisk, at man fra bryggeriets start drev købmandshandel sammen med bryggervirksomheden.²⁾

Årene fra omkring 1840 til 1870 var en periode, hvor der i Hobro som i så mange andre danske købstæder skete en betydelig økonomisk vækst. I Hobro blev befolkningstallet tredoblet fra ca. 500 til ca. 1500 indbyggere, antallet af købmænd i byen steg fra tre til 21, og der blev anlagt flere nye virksomheder. Ud over bryggeriet f.eks. brændevinsbrænderier, et jernstøberi og en maskinfabrik, et dampbageri og nogle møller samt teglværker.

Samfundet var så småt begyndt at ændre struktur. Nye økonomiske muligheder viste sig, og ofte var det netop byens købmænd, hvoraf flere var kommet flyttende til udefra, der tog initiativ til nye økonomiske foretagender. En handelsgård i en købstad var i forvejen en sammensat størrelse i økonomisk henseende, omend den fungerede inden for ganske faste, fysiske rammer. Den omfattede mange former for økonomisk aktivitet, og såvel brændevinsbrænding som teglbrænding kunne uden store problemer føjes til denne enhed. Sådanne initiativer sigtede ligesom planer om uddybning af fjorden og bygningen af en anlægsbro ved havnen mod øget handel og omsætning.

For en by som Hobro var handel med oplandet, dvs. handel med landbefolkningen, dog af væsentlig betydning. Netop disse år, hvor priserne på korn var gode, og hvor høstudbyttet blev forøget betydeligt, var gunstige for købmændene. De baserede i vid udstrækning deres handel på opkøb og videresalg af bønderkorn, og ved forædling af kornet, f.eks. gennem en brændings- eller maltningsproces kunne der nok hentes øget fortjeneste hjem.³⁾

Situationsplan over H. I. Bies Bryggeri
Udarbejdet af arkitekt m.a.a. Gert Bech-Nielsen, 1981.

1. Forhus.	9. Aftapperi.
2. Maltgøreribygning.	10. Bygninger oprindelig indrettet til mineralvandsfabrik, senere til lager.
3. Maltgøreribygning.	11. Emballagerum med kassevaske-maskine bagest i rummet.
4. Vognport. I bygningens vestende findes kælder, og derover bygges senere et laboratorium.	12. Ishus.
5. Kedelhus.	13. Lysthus.
6. Begeplads.	14. Havehus med drivhus.
7. Gær- og hvidtølskælder. Bygning fra 1867.	15. Vesterfjord.
8. Gær- og lagerkældre.	16. Adelgade.

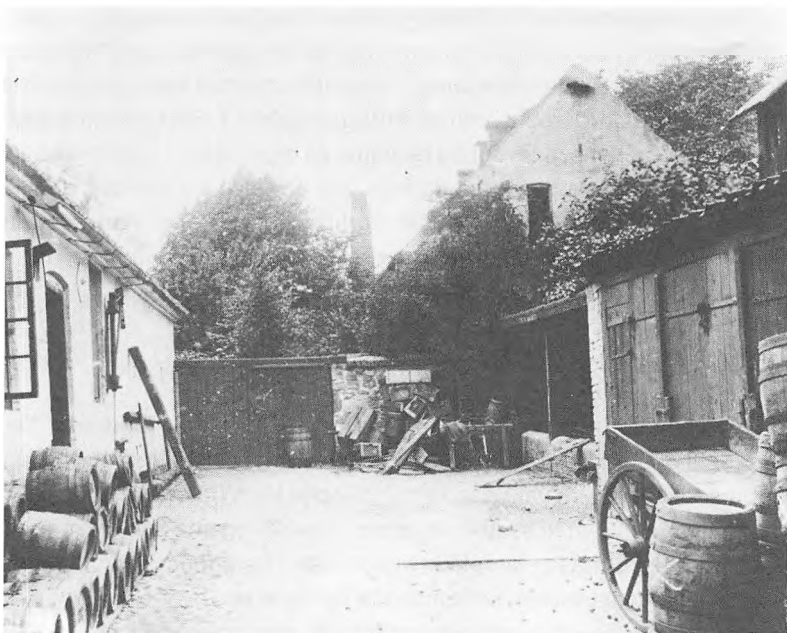
Det første bygningskompleks

Med hensyn til Bies Bryggeri kan man ikke vurdere købmandshandelens betydning i den samlede økonomi. Dog var der i bryggeriets første år kun een bryggerkedel til rådighed. Der fandtes heller ingen pumpe i bryghuset, hvorfor urten måtte bæres i spande fra mæskekarret til kedlen. Der skulle dog ikke gå mange år, efter at Hans Jacob Bie havde overtaget virksomheden, før alle gamle udlænger i gården i 1851 blev revet ned, og der blev opført nye bygninger. Herved kunne der bl.a. etableres en mere omfattende ølproduktion.

Mod vest i gården byggede han en toetagers grundmuret bygning der rummede maltgøreri (dvs. maltgulve og maltekølle) og bryghus med tilhørende svalehus. Under svalehuset var der kælder, og desuden fandtes der i bygningens stueetage en stald og et karlekammer. Langs gårdens nordlige side opførtes en enetages grundmuret bygning, der skulle bruges til pakhus samt stald og lade. Overfor denne bygning, i gårdens sydende, indrettedes der vognport i en ny halvtagsbygning, og i et andet nyt halvtagshus af grundmur ølkælder og vognskur. I 1854 blev pakhusbygningen forhøjet med to etager. Underetagen benyttedes nu til pakkamre, stalde og vognremise, mens den øvrige del af bygningen dels rummede kornlofter, dels var indrettet med henblik på avlsbrug. Et par år efter, i 1857, var behovet for lagerplads så stort, at maltgøreribygningen fik endnu en etage bygget på plus en magazine-tage, der skulle fungere som kornloft. Ved samme lejlighed lod Bie maltekøllen bygge om til en dobbeltkølle.

I november 1859 giftede Hans Jacob Bie sig i en alder af 38 år, og i forbindelse med ægteskabsindgåelsen skete der endnu et ombygningsarbejde på bryggeriet. Det gamle, lave bindingsværkshus med kvist mod gaden blev revet ned i foråret, og i løbet af sommeren opførtes et stort og solidt, toetages grundmuret hus, der blev takseret som værende i »complet stand« i begyndelsen af december måned. Det kan altså have været klar til indflytning omkring brylluppet. Brygger Bies unge tilkommende skulle have en behagelig og standsmæssig bolig. Det fortælles, at en af håndværkerne, der arbejdede på huset, kommenterede byggeriet med følgende bemærkning: »Bie er jo gal, han sætter vinduer i så store som andre folk bruger døre«. ⁴⁾ Huset havde endvidere fire skorstene og elleve kakkelovne; men brygger Bie hørte også til blandt de største skatteydere i Hobro og havde råd til større forhold end almindeligt. ⁵⁾

Med alle disse bygninger, som endnu i dag udgør væsentlige og karakteristiske dele af bryggerianlægget, var der skabt gode rammer om bryggerivirksomheden. Samtidig foregik der her en række forskellige aktiviteter, idet H. I. Bies Bryggeri fortsat fungerede som en sammensat økonomisk enhed.

Gården i Bies Bryggeri i 1890'erne. Efter foto i Nationalmuseets 2. afdeling.

Landbrug

I stueetagen til det nye forhus var der indrettet en købmandsbutik med disk og reoler, og sidebygningen i gården rummere lagerplads for købmandshandelen. Her var endvidere to kornlofter og stalde samt plads til avlsbrug. Dels måtte bryggeriet have et forholdsvis stort hestehold, både til transportbrug og til hestegange, dels blev der drevet almindeligt landbrug i tilknytning til bryggeriet. Det gjorde mange andre af byens større købmænd også. I 1848 blev Hobro bys jorder udskiftede, og Bies Bryggeri fik tildelt et areal i bymarken. Dette jordtilliggende supplerede H. I. Bie i de følgende år ved opkøb af jordstykker, således at han efterhånden fik samlet et areal på 38 tdr. land. Handel med jord synes i øvrigt at have været meget udbredt blandt byens købmænd, når man læser skøde- og panteprotokollerne.

Den proteinrige mask, affaldsproduktet fra ølfremstillingen, var særdeles velegnet som foder, hvorfor der til bryggeriet også hørte en forholdsvis stor malkebesætning. I begyndelsen stod køerne opstaldet hjemme i bryggergården, men ret hurtigt lejede H. I. Bie en stald andetsteds i byen af hensyn til lugt og hygiejne på bryggeriet. I 1890'erne blev der imidlertid bygget en stald og lade ude på selve markjorden og alle aktiviteter vedr. landbruget flyttet dertil. Dog fortsatte man et godt stykke tid endnu med at sælge den mælk, man ikke kunne bruge i bryggeriets egen husholdning fra gården i Adelgade.

Bryggeriet

Også i maltgøreribygningen var der en stald. Den var imidlertid beregnet til opstaldning af tilrejsendes heste. Bryggerivirksomheden (og købmandshandelen) var baseret på opkøb af korn fra oplandets gårde, og bønder, der kom til byen for at afsætte landbrugsprodukter og købe varer, skulle kunne få staldplads til hestene. I bryggeriets gamle regnskabsbog, der er bevaret, førte man i de første år en »bygconto«, og byg »kjøbt af Bønder« er noteret jævnt fordelt over hele tærskesæsonen, dvs. fra sent efterår til tidligt forår.⁶⁾ Byggen blev herefter opbevaret på bryggeriets kornlofter, indtil den skulle gøres til malt.

På kornloftet øverst i maltgøreriet stod en stor beholder med vand. Vedssiden af var den øverste del af støbekarret, der gik ned gennem loftet i næste etage. Man kunne således let sætte byg og vand i støb, hvorved byggen skulle komme i spiring. På næste etage var der maltgulve. Byggen blev lukket ud af støbekarret, spredt ud på gulvet og skulle nu ligge og spire færdig. Spiringstidens længde var bl.a. afgørende for, hvilken slags malt man fik. Dernæst blev den spirede byg tørret i maltkøllen, og i den nye dobbeltkølle kunne der laves både brunmalt og hvidmalt, afhængig af temperaturen. Når rodspirerne var fjernet, var de forskellige former for malt herefter klar til at blive lagt ind i de forskellige maltgulve, indtil de skulle bruges.

Inden brygningen kunne begynde, skulle malten males. Det skete i et valseværk, der stod i et lille hus i haven. I bryghuset var der et mæskekar af egetræ, to kobberkedler, en kobberpumpe og en træpumpe samt en vandbeholder og en ølbeholder af egetræ. Fra brygkedlen ledtes den kogte urt ud i svalehuset på fire lange svalebakker. I varme somre kunne

Bryggeriets inderste gård og bagsiden af forhuset set fra maltgøreribygningen.

det dog knibe at få øllet tilstrækkelig afkølet i svalehuset, inden gæren kunne tilsættes. Også selv om man bryggede hvidtøl, der ikke skal køles så meget ned som bajersk øl, inden gæringen kan indledes. Problemet blev dog løst ved, at man gik lavet en artesisk brønd, og vandet herfra blev ført gennem et rørsystem på svalebakken med henblik på hurtigere afkøling. Under svalehuset var der en kælder. Her stod et stort fyrretræsølkar med hane samt nogle mindre trækar, og kælderen fungerede som gær- og lagerkælder. For hvidtølssorter var gærings- og lagrings-tiden forholdsvis kortvarig. Til opbevaring af færdigt øl kunne man endelig benytte ølkælderen i en af gårdenes sidebygninger.

Produktionen

I de første år, bryggeriet eksisterede, havde man nogen indtægt på salg af malt, men da Hans Jacob Bie overtog virksomheden, blev handelen med malt dog indskrænket til kun at omfatte hans nærmeste slægtninge. Opførelsen af det nye maltgøreri og bryghus og de senere udvidelser havde stor betydning for produktionen, der øgedes betyde-

ligt efter 1851. Kun i 1854 og i mindre omfang i 1855 blev der solgt malt af betydning. I 1854 aftog købmand og konsul Søren Sørensen i Hobro således to gange 100 tdr. malt. Desuden havde man især i det første tiår, bryggeriet eksisterede yderligere lidt indtægt ved salg af gær, ligesom indtægter ved salg af mælk i nogle år er opført i bryggeriets gamle regnskabsbog.

I sommermånederne, gerne fra maj til september, blev der ikke sat byg i støb, mens der til gengæld blev brygget og afsat mest øl i disse måneder, ligesom produktionen igen steg noget omkring juletid.⁷⁾

Fra slutningen af 1860'erne til sidst i 1870'erne solgte Bies Bryggeri om sommeren meget øl til lejren ved Hald⁸⁾, og midt i denne periode, i 1867, skete der atter bygningsudvidelser på bryggeriet, idet der blev opført en gær- og lagerkælder. Gærkælderens indmurede seks store kar, mens ølkælderens blev forsynet med et tøndehvælvet loft. Her skulle hvidtøl, dobbeltøllet og bitterøllet lagres og opbevares. Og salget gik godt. Især det lyse hvidtøl havde gjort Hobro Bryggeriet kendt over hele landet.⁹⁾

Arbejdskraft

H. I. Bie havde bygget stort; men ølproduktionen krævede også plads. Det gjaldt især maltningsprocessen. Dertil kom, at arbejdet med at fremstille malt også var arbejdskrævende. Byggen, der lå til spiring, skulle passes og kastes flere gange i døgnnet, og det var et arbejde, der krævede stor øvelse og omhu. Deraf afhang jo senere øllets kvalitet. Korn lastet på bøndervogne i gården, handel i butikken, duft af malt, der tørredes på køllen og boblende øl i gærkar i kælderens; på bryggeriet var der et summende liv af heste, fugle, folk og tilrejsende, og for at det hele kunne fungere, krævedes der megen arbejdskraft.

Indtil oktober 1849 var der kun beskæftiget en mand, bryggerkarlen ved ølfremstillingen. Derefter blev der ansat en maltgører; men kort tid efter nævnes tre personer, alle benævnt bryggerkarle, i regnskabsbogen. I maj 1857 ansattes endnu en bryggerkarl, og fra 1859 blev der udbetalt løn til ialt fem bryggerkarle. I folketællingen fra 1870 er der registreret tre bryggerkarle og en maltgører under Bies Bryggeri. Disse, der alle undtagen en, som var enkemand, var ugifte må have boet på selve bryggeriet.

Den høje maltgøreribygning og sidebygningen med korn- og maltlofter afgrænser den inderste gård i bryggerikomplekset.

Også købmandshandelen krævede folk, og denne gren af virksomheden kan ikke have været helt ubetydelig, idet der her var beskæftiget to handelsbetjente og en handelselev. (Hans Jacob Bie havde i øvrigt selv stået i handelslære i Hobro hos konsul Søren Sørensen). Bryggeriets landbrug og besætning blev passet af en røgter, og til malkning af det relativt store antal køer havde man desuden en fast malkepige, der dog også kunne hjælpe til i den daglige husholdning sammen med køkkenpigen. I hjemmet havde man endvidere i 1870 en stuepige, en husjomfru og en barnepige. Foruden ølbrygger og købmand Hans Jacob Bie og dennes hustru bestod familien nemlig af fem børn i alderen fra et til otte år. Udover familiegruppen på syv personer boede der altså ialt tretten tjenestefolk med forskellige arbejdsopgaver (og status) i bryggergården.

Brygning af bajersk øl

Den 27. februar 1879 kunne man i Hobro Avis læse følgende »avertillement«: »Efter at jeg har bygget et Hus til Opbevaring af et stort Kvantum Is, har jeg velbegrundet Forventning om, til enhver Tid af Aaret, at kunne levere Bayersk Øl af bedste Kvalitet. Jeg tillader mig saaledes at anbefale Bayersk Øl fra mit Bryggeri med Tilføiende, at samme faas paa Flasker hos Hr. M. Møller og N. Petersen samt i min Boutik. H. I. Bie«. ¹⁰⁾

Allerede i 1876 havde man indledt forsøg med brygning af bajersk øl for i 1878 at starte en egentlig produktion deraf. Da bajersk øl er en undergæret ølsort, der hurtigt skal køles ned til en lavere temperatur end hvidtøl, inden gær tilsættes, var effektiv afkøling nødvendig. Dette skete ved hjælp af is, som man skaffede om vinteren og opbevarede i ishus om sommeren over. I første omgang var det altså nødvendigt at foretage investeringer til opbevaring af is, hvilket skete ved bygning af et ishus og indretning af isrum i ølkælderen; men ellers kunne bryggeriets produktionsudstyr i vid udstrækning benyttes uden ændringer, idet maltgøreri, bryghus og svalehus var fælles for begge bryggeprocesser.

I 1882 indberettede Hans Jacob Bie, at bryggeriet fremstillede 1159 tdr. bajersk øl, fremstillet af 575 tdr. malt, samt 4119 tdr. andet øl, fremstillet af 1072 tdr. malt. Indtil gæringsprocessen benyttedes de samme redskaber. Til gæring af bajersk øl var fremskaffet seks gærkar à 25 tdr., mens man havde syv gærkar af forskellig størrelse til hvidtølsproduktionen. De to ølsorter lagredes i kældre, der var adskilt fra hinanden. Netop i 1882 havde man nemlig taget en nyopført gær- og lagerkælder beregnet til bajersk øl i brug. Størstedelen af produktionen blev solgt på ankre; dog tappedes ca. 300 tdr. øl over på flasker. ¹¹⁾ Foruden bajersk øl producerede bryggeriet dobbelt øl og bitterøl samt hvidtøl i tre styrker.

I 1888 var produktionen af bajersk øl steget til 1800 tdr., der var fremstillet af 840 tdr. malt, mens hvidtølsproduktionen omfattede 3300 tdr. øl, fremstillet af 960 tdr. malt. Nu tappedes en meget større del, nemlig 615 tdr. bajersk øl og 120 tdr. hvidtøl på flasker. ¹²⁾

Som hidtil var driften indrettet på at følge efterspørgslen, således at produktionen steg jævnt fra januar måned til hen midt på sommeren, hvor man i juli og august producerede næsten dobbelt så meget øl som ved årets begyndelse, og derefter aftog produktionen atter jævnt.

Den nye gær- og lagerkælder til bajersk øl var bygget direkte til den gamle hvidtølskælder fra 1867, og i 1893 føjedes endnu en kælder til disse bygninger.

Mekanisering og arbejdskraft

Endnu i 1888 kunne H. I. Bie oplyse, at bryggeriet blev drevet med heste og håndkraft,¹³⁾ men i 1898 fik man installeret to dampmaskiner. Den ene i maltgøreribygningen, hvor den skulle trække pumper og kopelevatorer. I maltgøreriet blev byg og malt nemlig transporteret en del rundt i huset, inden den kom i mæskekarret.

Midt i 1890'erne var der bygget laboratorium over den gamle ølkælder syd i gårdpladsen, og i 1901 byggede man en særlig aftapperibygning, hvor der var to skyllemaskiner, en pasteuriseringskasse samt et aftapningsapparat. I slutningen af 1880'erne havde man endvidere udvidet produktionen med maltextraktøl, der hurtigt fik et stigende salg, og i 1897 begyndte man også at fremstille pilsnerøl.¹⁴⁾

Omkring århundredskiftet er det opgivet, at bryggeriet beskæftigede ialt 20–25 personer, heriblandt også kvinder. I folketællingen fra 1901 er nævnt ni bryggeriarbejdere, en maltgører, en ølkusk samt en arbejdskone, der arbejder i ølkælderen hos H. I. Bie. Af en lønningsprotokol for året 1914 fremgår det, at bryggeriet i det pågældende år beskæftigede ialt 29 personer. Øverst på listen og højest lønnede var de to kommiser i købmandsforretningen. Dernæst fulgte første og anden bryggersvend, første og anden maltgører samt to kældersvende, der alle fik samme løn. Derudover var der af fuldt beskæftigede personer to ølkuske, to aftapperiarbejdere, to arbejdsmænd og en gårdkarl, og deres løn varierede lidt indbyrdes og i forhold til de ovenfor nævnte. Alle de øvrige arbejdere havde et varierende antal timers beskæftigelse i hver måned – og flest timer i sommermånederne, hvor produktionen var størst. Dertil kommer, at en del af disse var kvinder. Det kan altså have været løst ansat personale, der kunne indkaldes efter behov, f.eks. når der skulle tappes. I de senere år kørte bryggeriet i hvert fald efter et lignende mønster, hvor kvinderne, der arbejdede i aftapperiet blev tilsagt at møde på bestemte dage.

Isning

Bryggeriet skaffede selv is til køling af øllet ved om vinteren at hugge is på Vesterfjorden, og direkte ud til fjorden lå ishuset, hvis vægge og lofter var isoleret med tykke lag savsmuld, ligesom der yderst var en bræddevæg. Om vinteren gav arbejdet med isen beskæftigelse til mange mennesker i byen, og det var efterspurgt arbejde, idet lønnen var lidt højere end for andet løst arbejde.

Når der skulle ises, mødte arbejdsfolk op i bryggeriets gård den første morgen. Bryggeren udtog selv arbejdsstyrken. F.eks. fik fiskere, der havde lange støvler, og således kunne stå i vandet, gerne arbejde ved isningen. Kunne der ises hurtigt, og alle rum i ishuset samt kældrene fyldes op samtidig, kunne der bruges omkring 100 mand. Ofte beskæftigede man dog færre folk over en længere periode.

Isfolkene arbejdede i hold, og derudover stod der tre mand ude på isen. Med en isøkse huggede de store flager løs af isen og stagede dem ind til land i en bred, udhugget rende. På hvert hold var der en, der huggede, og to, der landede. Huggeren stod ude i vandet nær land og huggede stykker af de store isflager, der kom drivende i renden; mens de, der landede, stod inde ved bredden og skovlede isen op på land. To personer slidskede derefter isen ind i ishuset, hvor fire eller seks mand huggede den i stykker og fik den skovlet rigtigt i hus. Også to rum »kælder« i den nye lager- og gærkælderbygning samt »tårnet« i den gamle hvidtølsbygning blev fyldt med is. Når isen var landet på fjordbredden læssede to mand den på en hestevogn. Ved kælderlemmene arbejdede to med at læsse af, mens der ligeledes var to i gang inde i kælderen. Man arbejdede altid sammen to og to, og for at arbejdet kunne glide, skulle den ene arbejde med højre hånd og den anden med venstre hånd nederst på de specielle isskovle, store jernskovle med huller i bladet.¹⁵⁾

En gang om året blev de store lagerfade af træ beget på bryggeriets begeplads. Også hertil kunne man benyttes ig af løs arbejdskraft, ligesom arbejdet på »engen«, jordstykket på bryggerigrunden, der lå ned til Vesterfjord, med bjergning af hø til bryggeriets hestehold kunne udføres ved løse arbejdsfolk.

Ejerskifter og moderniseringer

Siden 1884 havde Hans Jacob Bies søn, cand. polyt. Jacob Anker Bie deltaget i arbejdet på bryggeriet som brygmester, og siden kom endnu en søn Ove Bie hjem til bryggeriet, og da brygger Hans Jacob Bie døde i 1904, overtog de to sønner bryggeriet samt købmandshandelen og landbruget, der hørte til virksomheden.

I 1913 opkøbte de Hobro Mineralvandsfabrik, og der blev bygget en ny bygning ved siden af aftapperibygningen, hvor der blev opstillet moderne maskiner til sodavandsproduktion.¹⁶⁾

Hermed var bryggeriet stort set udbygget med alle de bygninger, som endnu indgår i bygningskomplekset, og herefter skete forandringerne på bryggeriet først og fremmest på det tekniske område. Således installeredes der i løbet af 1920'erne nye ølfiltre, nye maskiner i aftapperiet samt et nyt pasteuriseringsapparat.¹⁷⁾

Jacob Anker Bie døde i 1936, og indtil da blev bryggeriet og købmandshandelen drevet som én enhed; men da en svigersøn herefter overtog virksomheden ophørte købmandshandelen, og det besluttedes også at nedlægge malteriet. Derefter indrettede man et nyt bryghus med moderne apparater i det tidligere svalehus, og samtidig blev der bygget et nyt kedelhus og installeret en ny kedel. Øllet blev pumpet ud på svalebakker, der stod på loftet over den gamle hvidtølskælder og løb derfra gennem et svaleapparat, der i 1950 blev udskiftet med en pladekøler. Derefter tog man fat på at udskifte de gamle lagerfade af træ med aluminiumstanke, hvilket skete gradvis over en længere årrække. Også isningen var ophørt – og det allerede i 1936 – idet der blev installeret et køleanlæg, så bryggeriet altid havde en sikker og stabil forsyning af is. Endelig moderniseredes aftapperiet endnu en gang fuldstændigt i begyndelsen af 1960'erne.¹⁸⁾

Omend arbejdsgangen herved blev rationaliseret, beskæftigede bryggeriet dog også på det tidspunkt omkring en snes mennesker; men i disse år havde bryggeriet også en betydelig eksport af øl, ligesom man havde introduceret nye ølsorter med navne som Hobbie (sammensat af ordene Hobro og Bie) og Fyrkat borgbryg, lanceret i anledning af indvielsen af vikingeborgen Fyrkat i 1959.

I løbet af 1970'erne har ændringer i det danske samfund medført afgørende forandringer for mange mindre virksomheders struktur og

dermed overlevelsesmuligheder. Det var nok imidlertid også begyndende strukturændringer i samfundet, der førte til oprettelse af H. I. Bies Bryggeri i midten af 1800-tallet, og det som et karakteristisk, økonomisk foretagende for den tidsperiode.

På H. I. Bies Bryggeri fortsatte man dog langt op i tid denne økonomiske tradition. Så sent som i 1936 blev købmandshandelen nedlagt, og sammen med andre ændringer i virksomheden på dette tidspunkt bevirkede det, at en stor del af bygningerne omkring den gamle gård kom til at stå tomme, da der ikke længere var behov for lagerplads og plads til opbevaring af korn og malt.

Hobro Øl fra Bies Bryggeri samt akvavit fra Spritfabrikken i Hobro blev kendte produkter. Næsten samtidig med, at brødrene Bie startede deres bryggeri, etablerede en anden købmand i Hobro et dampbrænderi, der i 1876 indgik i Aktieselskabet Spritfabrikken Fortuna, som senere blev overtaget af De danske Spritfabrikker, der lukkede virksomheden i 1970'erne. I modsætning hertil fulgte H. I. Bies Bryggeri en anden udvikling, idet virksomheden altid har været drevet som et familieforetagende.

Efter H. I. Bies Bryggeris ophør har Hobro Kommune købt ejendommen. Bygningsanlægget udgør en værdifuld og sjældent helstøbt helhed, hvis bygninger bidrager til at belyse et væsentligt afsnit af Hobro bys historie og en karakteristisk periode i dansk købstads- og industrihistorie.

Noter:

- 1) Gennemgangen sker hovedsagelig på basis af brandtaksationerne for Hobro Købstad 1837–1872.
Derudover er benyttet følgende: Bie, Jacob Anker: Mindeskrift om Bryggeriejer, Justitsraad Hans Jacob Bie, Hobro (Hobro 1921), H. I. Bies Bryggeri Hobro 1841–1916, Dansk Bryggeristat (1935), Danmarks Søfart, Handel og Industri III. Jylland (København 1915) samt Svanum, Karl S.: Jydske Byer og deres Mænd (kbh. 1917). Endvidere er der benyttet en inspektionsberetning fra 1902. Sydhimmerlands Museum har i 1982 udført en registrering og undersøgelse af H. I. Bies Bryggeri ved stud. mag. Anders Linde Laursen.
- 2) Denne type økonomisk aktivitet er diskuteret og belyst i afsnittet Handelskapitalismens stad i Svensk stad I. (Stockholm (1950) 1973).
- 3) Købmænd som økonomisk gruppe er diskuteret i Damgaard, Ellen: Købmand og borger, Folk og Kultur 1972.
- 4) Bie, Jacob Anker: Mindeskrift om Bryggeriejer, Justitsraad Hans Jacob Bie Hobro, s. 14.

- 5) Schmidt, Hjalmar: Af Hobro Bys Historie til 1860–70. (Hobro 1928), s. 185.
- 6) Bryggeriets regnskabsbog dækker perioden 1841 til 1866. For årene 1841 til 1862 er der ført en casse-conto, opgjort måned for måned og en malt-conto. Fra 1841 til 1843 er der ført en byg-conto og en kassebog vedr. salg af malt, gær og øl. I forbindelse hermed findes endvidere en kladde, der viser hvad de enkelte kunder har købt af disse produkter. Endelig er der fra 1852 til 1866 ført regnskab over forbruget af stenkul.
- 7) Regnskabsbogen dækker perioden fra december 1841 til februar 1862. For denne periode er der ført casse-conto måned for måned.
- 8) Bie, Jacob Anker: Mindeskrift om Bryggeriejer, Justitsraad Hans Jacob Bie Hobro, s. 9.
- 9) Dansk Bryggerstat.
- 10) Vasegaard, Søren: Hobro Nyere Historie. Bidrag til dens Belysning omkring Aarene 1870–1890 (Hobro 1941), s. 65.
- 11) Bryggeriernes produktions- og distributionsforhold 1882 og 1888. Indberetning fra Hobro Toldkammer 1882. Rigsarkivet.
- 12) Bryggeriernes produktions- og distributionsforhold 1882 og 1888. Indberetning fra Hobro Toldkammer 1888. Rigsarkivet.
- 13) Indberetning. Til Oplysning for Bedømmelsen ved den nordiske Industri- Landbrug- og Kunstudstilling i København 1888. Erhvervsarkivet.
- 14) Dansk Bryggerstat.
- 15) Dansk Bryggerstat og Inspektionsberetning fra Dansk Tarifforening 1902. Erhvervsarkivet.
- 16) Optegnelse ved stud. mag. Anders Linde Laursen, Sydhimmerlands Museum.
- 17) Dansk Bryggerstat og Mindeskrift om Bryggeriejer, Justitsraad Hans Jacob Bie (Hobro 1921).
- 18) Dansk Bryggerstat.
- 19) Randers Amtsavis. Marts 1966. Artikler i anledning af bryggeriets 125 års jubilæum.

Anmeldelser

Svenske bankbygninger

Henrik O. Andersson og Fredric Bedoire, *Bankbyggande i Sverige*, Stockholm 1980, 510 s. ill.

Arbejdsprocesserne i bankerne ændrede sig indtil EDB's fremkomst kun langsomt, hvorfor det funktionsbestemte i arkitekturen prægedes af konservatisme i skøn samdrægtighed med hvad man kunne forvente var enhver bankbestyrelses grundlæggende livssyn. Nu hvor vi efter alle signaler at dømmen står på tærsklen til det pengeløse samfund og hvor der til en begyndelse i alle tilfælde indføres pengeautomater og plastic kort, er det sikkert tiden til at skue tilbage til en periode, hvor personalet og kunderne endnu mødtes ansigt til ansigt.

En arkitekt og en kunsthistoriker har påtaget sig at skrive bankbyggeriets historie i Sverige, et rimeligt sted at begynde, da verdens første nationalbank var Riksbanken i Stockholm opført 1675–82 af arkitekten Nicodemus Tessin d.æ.

Den omfangsrige bog falder i to hoveddele, en historisk fremstilling og en fortegnelse – i vore dage kaldet en registrering – af så at sige alle bankbygninger i Sverige. Jeg føler mig lidt usikker på, om det virkelig er papiret værd at publicere fortegnelsen, den er jo brugt i vidt omfang til fremstillingen foran i bogen. I vor registreringsgale tid må vi engang lave et register over de skove, som måtte falde, fordi vi skulle registrere på det papir, de gav råmateriale til.

Forfatterne går grundigt til værks. I et par indledende kapitler behandles bankvæsenet som sådan og banken som arbejdsplads, med svenske forhold som basis. At selve bankhistorien kort gennemgås før bygningerne er selvfølgelig, mere tøvende står jeg over for beskrivelsen af rammerne, men faktisk er kapitlets rubrik ikke særlig

dækkende i sammenhængen, idet det drejer sig om en meget principiel fremstilling.

I de følgende kapitler bliver fremstillingen ofte meget parallel: Bankhuset – Banken som bygherre – Banker fra och staden – Bankarkitekterne hedder disse kapitler, og det er næsten for meget af det gode. Det er omtrent umuligt at følge denne strukturering uden til tider trættende gentagelser. Stoffet er jo spændende nok, mere end fremstillingen bærer præg af, det virker som om alle skal stilles tilfreds på een gang.

At man stort set kan opdele bankbygningerne i kategorierne: paladset, templet og bazaren kan vel være tigtigt, men det gælder ikke for de små lokalsamfund, et blik i registeret og på dets talrige fotografier af banker bekræfter tilfulde, at kategoriseringen kun dækker de største bygninger og slet ikke det store flertal.

Selv om der tages skyldigt hensyn til hvad facaden måtte udtrykke i det der sker bag den, er der langt tilbage før bankbygningens ikonografi – ude som inde – er tilstrækkeligt belyst, og det sker slet ikke i denne bog. Man fristes til at spørge: har svenske banker slet ingen filialer? de er i alle tilfælde ikke omtalt. Dermed forsvinder den højst interessante problematik: banken som butik, ud i det blå, metamorfosen fra pansringen i kvader eller stål til det indbydende udstillingsvindue i glashuset. Pengenes værdi er nemlig faldet proportionalt med øgningen af glasarealet i bankfacaden – ikke mindst filialens.

Lad ikke disse indvendinger skjule, at vi står overfor en solid og gennemarbejdet bog med mange fortjenester. Formentlig er det første gang et lands bankarkitektur er behandlet under eet, men spørgsmålet er unægtelig om man overhovedet kan tale om en bankarkitektur som fænomen i Sverige og for den sags skyld om bankarkitekter.

Herhjemme gjorde vi for fem-seks år siden et lille forsøg, idet studerende ved universitetet som led i undervisningen lavede udstillingen »Er der dækning for facaden?«, der som titlen antyder kun greb om eet af de mangfoldige problemer bankerne byder på. Faktisk lykkedes det at pege på adskilligt flere kategorier end de tre den svenske bog peger på. Den tiltagende anonymisering som funktionalismen betød i arkitekturen synes svenskerne ikke rigtig at have fået fat i, den er ellers særdeles påfaldende både her og hinsidan, men lige så sikkert er det, at den nu på bjerget gældende post-modernisme vil bringe den til et brat og sikkert malerisk fald.

Hakon Lund

Danske antikviteter af støbejern

Ebbe Johannsen: *Danske antikviteter af støbejern*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København 1982. 117 sider, illustreret.

Bogen er ikke så ensidig som titlen siger – den handler faktisk om meget mere end antikviteter, og det får man da også at vide når man læser det egentlige titelblad, hvor der står »og andet gammelt støbegods«.

Nu er begrebet antikviteter jo ikke entydigt, men jeg går ud fra, at forlaget og forfatteren benytter det om noget man kan samle på i almindelige større husholdninger – når de sætter det på forside. Inde i bogen finder man dog lygtepæle, søjler, hele broer – og Krystalpaladset i London. Og man finder tagvinduer, kloakriste, trapper og gelændere – samt hele det udbud af støbejern, som bruges på kirkegårde. Det er især det dekorative støbegods Ebbe Johannsen skriver om denne gang.

Det som gør bogen interessant for andre end samlere er, at den viser os, i hvor fantastisk mange situationer vi er afhængige af jernstøberier og støbegods, også når vi ikke laver landrugsmaskiner, pumper eller motorer. Hele maskin-siden af støberiernes

virksomhed har Ebbe Johannsen bevidst udeladt for ikke at sprænge rammerne.

I det hele taget må man nok karakterisere bogen som en koncentreret oversigt over støberivirksomhed i Danmark med henvisning til den baggrund denne virksomhed har andetsteds.

Vi får jernets historie og vi får støberiernes historie i Danmark ridset op, såvel de store og berømte som en beskrivelse af, hvordan der dukker støberier op i næsten alle byer – og på landet med for den sags skyld.

Vi får at vide, hvordan det begyndte som produktion af krigsmateriel, og hvordan den civile produktion kommer til, især med støbning af ovne, men også køkkentøj, strygejern, spyttakker og meget mere.

Selvfølgefuld følger jernovne og komfurer en god del af bogen, men hvad ovnene angår, er der ikke meget nyt. Bøger om jernovne har vi i forvejen, bl.a. fra Ebbe Johannsens hånd (Kakkellovn og jernovn, samme forlag og samme udstyr fra 1980). Det man måske bør fremhæve fra ovenafsnittet er gennemgangen af den fyringstekniske baggrund for, at jernovnene ændrer sig: tørv og brænde brænder på en anden måde end kul, og koksene gør det muligt at komme endnu videre. Fra at have en dør, udviklet jernovnene sig over to-dørs til tre-dørs. Det er udmærket verbalt forklaret, og billederne er der også, men det er som om forfatteren lader læseren lidt i stikken med henvisninger fra tekst til billeder. Noget tilsvarende gælder beskrivelsen af, hvordan man fremstiller sandforme til jernstøbning: det er forklaret, men det ville være en hjælp for læseren at have et par tegninger at se på.

Formfremstilling er nemlig ikke nogen helt ukompliceret sag – og specielt ikke i den nye Disamatic-maskine, der ganske rigtigt betegnes som en revolutionerende opfindelse: en dansk formfremstillingsmaskine, som kan lave sandforme på samleband. Det er vel den eneste egentlige nykabelse i jernstøberihåndteringen i århundreder. Den kom i drift her i landet i

1964 og er nu eksporteret til 40–50 lande.

Men selv om formfremstillingen kan være svær at beskrive, så er den ikke svær for en former. Og har man blot konkurrentens produkt, så kan man kopiere: bruge produktet som den model. Det kan derfor være svært at stedfæste støbte genstande, og kun hvis man har de nøjagtige mål på originalmodellen, kan man afgøre, om der er tale om en kopi (eller kopis kopi) – resultatet er nemlig altid lidt mindre end modellen, for jernet krymper når det størkner.

Afsnittet om »gadeinventar« er en slags vejleder til en vandring i f.eks. København. Der henvises til berømte stykker, som endnu er på deres plads, men også til de mere almindelige, som Københavns Bymuseum har lavet en udstilling af i Absalonsgade: lygtepæle, bænke, brandhaner osv.

Bogen er rigt illustreret, især med katalogbilleder fra mange forskellige danske støberier. Og katalogerne indeholder ikke kun produkterne, men også tegninger af selve støberiet, af kupolovnen, af selve støbningen, af efterbehandlingen og maskinværkstedet, som ofte hørte med til virksomheden. Og gamle katalogbilleder gør sig altid godt.

George Nellemann

Litteratur om bygningsbevaring

Jørgen Hegner Christiansen: *Bygningsbevaring – en kommenteret bibliografi*. Bygningsteknisk Studiearkiv 1982. 320 s. Kr. 98,-.

Formålet med denne bibliografi har været at give en rimelig oversigt over den tilgængelige, relevante litteratur om bygningsbevaring. Bibliografien dækker først og fremmest Danmark, men giver også et udvalg af udenlandske titler, navnlig fra Skandinavien, Tyskland og England. Stammen udgøres af Studiearkivets eget kartotek, men er suppleret bl.a. med en systematisk gennemgang af Arkitekten

(1894–1981). De fleste af titlerne er forsynede med en kort karakteriserende og vurderende kommentar.

I det hele er der tale om et yderst nyttigt hjælpemiddel, selv om det er udarbejdet med begrænsede ressourcer inden for en kort tidsramme. De fleste vil her kunne finde yderligere titler inden for de forskellige emneområder. Bibliografien er også bemærkelsesværdig tværfaglig i sin dækning, bl.a. har forfatteren medtaget et stort antal historiske undersøgelser. Det er dog en mangel, at Socialforskningsinstituttets saneringspublikationer ikke er medtaget som f.eks. Jan Plovsing: *Sanering på Nørrebro*, 1975, Jan Plovsing: *Beboere under sanering*, 1976, og Jan Plovsing og Winnie Jørgensen: *Byfornyelse på Nørrebro*, 1979. Det samme gælder i øvrigt flere relevante publikationer fra Statens Byggeforskningsinstitut.

Selv om bibliografien tilsigter at medtage det meste af det danske materiale, har det ikke været muligt inden for de givne rammer at etablere en noget nær fuldstændig bibliografi. Et sådant forsøg ville i øvrigt have givet utallige grænseproblemer. Ikke overraskende er oversigten og materialet på Studiearkivet noget mere tilfældigt, når det gælder den udenlandske litteratur. F.eks. er Engelsberg jernværk i Sverige refereret gennem en kort artikel i *The Architectural Review*, mens bogen om Engelsberg af Bengt Holtze m.fl.: *Engelsberg Ironworks*, 1975, ikke er nævnt. Det er ligeledes overraskende, at bibliografien blandt de mange tyske titler ikke har fundet plads til Rainer Slottas systematiske oversigt *Technische Denkmäler in der Bundesrepublik Deutschland*, 1975.

Det ville være en taknemmelig opgave at forøge denne liste over mangler. I stedet er der grund til at glæde sig over, at vi har fået en foreløbig bibliografi. Dens anvendelighed er styrket væsentligt ved, at forfatteren har voget at kommentere de enkelte titler, selv om det ofte har måttet ske på grundlag af et hurtigt indtryk med mange superlativer til følge. Bibliografien kan erhverves på

Bygningsteknisk Studiearkiv, Tordenskjoldsgade 10, 1055 København K, tlf.nr. (01) 12 37 95. Afsluttende skal nævnes, at der siden bibliografiens udarbejdelse er udkommet en udførlig oversigt om kilder til Københavns bygningshistorie inden for voldene i Historiske Meddelelser om København, 1982, s. 172–201. Oversigten kan erhverves som en selvstændig publikation på Københavns Stadsarkiv, Københavns rådhus, 1599 Kbh. V.

Ole Hyldtoft

Fra Ålborgs fabrikker til Bornholms keramikværksteder

Torben Witt: *Aalborg og fabrikkerne – vækst i 1890'erne*, Aalborg-bogen 1979–80, 98 sider, ill. og Bodil Tornehave: *De bornholmske fajance- og terrakottafabrikker*, i Bornholmske Samlinger II. række 14. bd. (1980), s. 43–132.

De to her behandlede skildringer har kun tilfælles, at de begge behandler fabrikker og begge er udsendt i lokalhistoriske årbøger, der nu så småt er begyndt at bevæge sig op i det 19. og endog det 20. århundrede, og desuden i stigende grad inddrager emner fra de tidlige industrimiljøer. I næsten alle andre henseender er de to fremstillinger vidt forskellige.

Torben Witts lille bog er en veloplagt og uformel skildring af den begyndende industrialisme i Ålborg med tyngdepunkt i byens omformning i 1890'erne. Den er gennemillustreret, og teksten er udformet som fyldige billedtekster, der imidlertid tilsammen giver et godt indtryk af hovedtræk i omformningen. Bogen begynder med den tidlige industri fra 1840'erne og 1950'erne, der elegant gennemgås med støtte i et litografi over byen fra 1857, hvor læseren efterhånden i en række nærbilleder får besked om, hvad der skjuler sig bag hver af de pulsende skorstene. Derefter springer bogen stort set til den stærke udvikling i 1890'erne og begyndelsen af det 20. år-

hundrede, hvor der med tyngdepunkt i fabrikkerne redegøres for dannelsen af nye kvarterer og omformningen af de ældre bydele. Med sin kombination af sikkert overblik og træffende detailagttagelser af byens fysiske miljø vil bogen kunne tjene som forbillede for tilsvarende skildringer af andre danske byer i denne grundlæggende periode. For en ikke-ålborgenser kan det dog undertiden være lidt vanskeligt at holde rede i, hvor man netop befinder sig i byen på de enkelte sider, ligesom det virker noget lokalt stort set at forbigå Nørre Sundbys udvikling i perioden. Desuden ville det bl.a. til undervisningsbrug have været nyttigt med en billedfortegnelse bag i bogen. Det kunne næppe have tyngtet på bogens i øvrigt indbydende og lette præg.

Bodil Tornehaves store artikel om De bornholmske fajance- og terrakottafabrikker i Bornholmske Samlinger har en ganske anden karakter. Det er en fortsættelse og afslutning af en række artikler om den bornholmske keramik's ældre historie, hvor hun i Bornholmske Samlinger tidligere har publiceret bidrag om Fajancefabrikken i Storegade (bd. 10) og Bornholmske pottemagere (bd. 12). Nærværende artikel behandler fajance- og terrakottafabrikkerne fra den første fabriks begyndelse i 1835 og frem til kulminationen på traditionelt grundlag i 1880'erne. Også den følgende periode frem til nutiden inddrages dog i et vist omfang. Bodil Tornehave har indsamlet et utrolig stort materiale om disse fabrikker. Artiklen indledes med nogle korte generelle afsnit om de første fabrikker og deres varer, hvorefter der på 50 sider følger en detaljeret redegørelse om hver enkelt fabriks ejerforhold, faste ejendomme og varierende vareudbud. Afsluttende bringes en liste over svende og lærlinge. Artiklen imponerer ved forfatterens indgående kendskab til fabrikkernes skiftende vareudbud og kan næsten anvendes som en nøgle til bestemmelse af de forskellige produkter gennem de forløbne 150 år. Derimod lykkes det desværre ikke for hende at udnytte det fyldige materiale til en undersø-

gelse af industriens økonomiske udvikling og det fysiske og sociale miljø på fabrikkerne. Selv de majsommeligt indsamlede oplysninger om fabrikanter, svende og lærlinge får lov til at stå ukommenterede. Artiklen vil imidlertid ligesom de tidligere kunne tjene som et yderst nyttigt udgangspunkt

for at tage fabrikernes økonomiske, sociale og fysiske sider op til en selvstændig undersøgelse, der vil lettes ved det fremlagte materiale og de omhyggelige kildehenvisninger.

Ole Hyldtoft

Noter

Besøg i »Den brune Kødbý«

Selskabet til bevaring af industrimiljøer besøgte den 31. august 1982 den såkaldte brune kødbý i København.

I 1870 erhvervede Københavns kommune arealerne mellem det nuværende Halmtorv og Kalvebod strand, og her opførtes i 1878–79 et kvægtorv til af afløsning af det i Trommesalen. Planerne til anlægget, der også omfattede en slagteribebyggelse, blev udarbejdet af arkitekt Hans J. Holm, der også tegnede kvægtorvsbygningerne. Slagteribygningerne kom gradvis til i de efterfølgende år. Anlæggets mest markante bygning er den store øksnehal fra 1901, tegnet af stadsarkitekt Ludvig Fenger.

Besøget koncentrerede sig om den del af området, for hvilket Fredningsstyrelsen den 29. juni 1982 har rejst fredningssag, nemlig de ældste bygninger fra 1879–79 (mod Kvægtorvsgade og Halmtorvet) samt øksnehallen. Det begunstiges af det smukke sommervej, som bevirkede, at en del af deltagerne bagefter på egen hånd fortsatte til »Den hvide Kødbý«, opført 1932–34 i Bauhaus-stil under ledelse af stadsarkitekt Poul Holsøe.

Vestbirk Vandkraftværk

Horsens Omegns forende Vandkraftanlæg har udsendt en pjece om Vestbirk Vandkraftværk, som blev anlagt i 1924. Værket er

bevaret i sin oprindelige skikkelse, bl.a. står maskinsalen stadig som energileverandør til egnens højspændingsanlæg. Ganske vist er dets andel af HOFV's samlede elproduktion ikke stor, men ved at automatisere driften er det lykkedes at gøre værket rentabelt og holde det i gang, så interesserede kan se et tidligt elværk i funktion.

Industrihistorisk møde i Finland

I november 1982 afholdtes et nordisk industriminnesmøte i Tammerfors, indbudt af forskare Elias Härö fra Museiverket i Helsingfors. Eneste danske deltager var arkitekt Jørgen Sestoft. Diskussionen på konferencen førte til forsøg på at give det nordiske samarbejde en mere konkret karakter. Således blev det besluttet at undersøge dokumentations- og bevaringsbehovinden for teglindustrien på fællesnordisk basis, samt at udarbejde et katalog over igangværende forskningsprojekter vedrørende forskellige industribrancher. Det er tanken, efterhånden som samarbejdsformen udvikles, at fortsætte med andre fælles projekter. I den forbindelse kan det nævnes, at et nordisk forskermøde søges afholdt i Danmark dette efterår, hvor det videre samarbejde skal drøftes.

Tammerfors var valgt som konferen- cested. Byen skylder bomuldsindustri og vandkraft sin eksistens. I centrum ligger fortsat Finlayson, Tampella og Tako's vældige fabrikker og udgør et enestående industrielt town-scape. Også Amuri arbej- dermuseum, indrettet i et kvarter med tra- ditionel træhusbebyggelse, er i høj grad et besøg værd.

Ekskursion til Gamle Carlsberg

Den 9. februar 1983 havde Selskabet til be- varing af industrimiljøer lejlighed til med kyndige guider at besøge det nyligt re- staurerede Gamle Carlsberg i Valby. An- lægget er for størstedelen nyopført efter en brand i 1867. Siden 1920'rne har en stor del af anlægget ligget i mølpose, men nu kan maskinerne igen demonstreres for publi-

kum. På opsatte tv-skærme i de forskellige rum vises film, som er optaget for nogle år siden, mens afsnit af bryggeriet endnu fun- gerede. Derved får man et godt indtryk af det fysisk krævende arbejde, som bryggeri- arbejderne tidligere har haft ikke mindst under kastning af grønmalten eller ved rø- ringen i mæsekarrene. Efter rundturen i det omhyggeligt og sobert restaurerede bryggeri holdt formanden for De forenede Bryggeriers bestyrelse, professor, dr. phil. Kristof Glamann, et foredrag om Gamle Carlsberg efterfulgt af et moderne lysbil- ledshow. Derefter kunne selskabets med- lemmer – meget passende for dette sted over et velskænket krus fadøl og snitter – studere den instruktive plancheudstilling om bryggeriets historie siden stiftelsen i 1847, som man har opstillet permanent i forbindelse med restaureringen af Gamle Carlsberg.

På den ordinære generalforsamling i *Selskabet til bevaring af industrimiljøer* på Københavns Bymuseum den 12. april 1983 blev det vedtaget at forhøje kontingentet for medlemskab fra 85 kr. til 90 kr. heri inkluderet abonnement på *Fabrik og Bolig*. Abonnement på tidsskriftet alene hævedes fra 45 kr. til 50 kr.

Medarbejdere

Carl Erik Andresen, cand. mag., København.

Gudrun Gormsen, museumsinspektør, Sydhimmerlands Museum, Hobro.

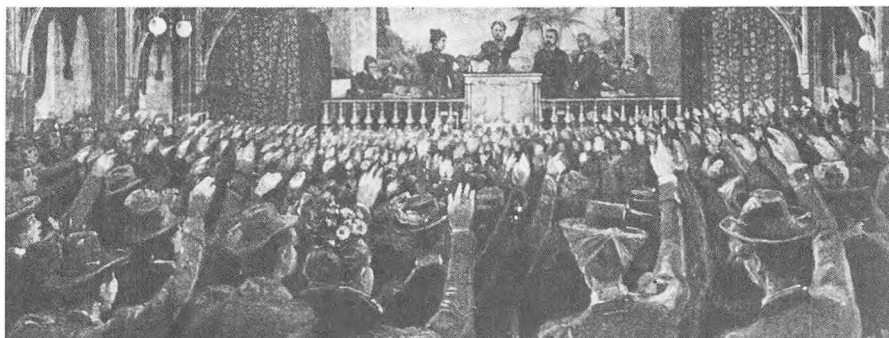
Ole Hyldtoft, lektor, Institut for økonomisk Historie, Københavns Universitet.

Hakon Lund, overbibliotekar, Kunsthøgskolens Bibliotek.

George Nellesmann, museumsinspektør, Nationalmuseet.

Anders Rud, cand. phil., København.

Arbejdermuseet

Syerskerne holder møde i Arbejdernes Forsamlingsbygning. Maleri 1899.

I de nærmeste år indrettes et arbejdermuseum i København. Museet har til huse i den tidligere »Arbejdernes Forsamlingsbygning« i Rømersgade 22 og 24.

»Arbejdernes Forsamlingsbygning« blev bygget i 1878–79 af københavnske arbejdere. Siden begyndelsen af halvfjerdserne havde de haft svært ved at finde mødelokaler, fordi værtshusholderne fik besvær med politiet, hvis de lejede ud til arbejdermøder. Derfor begyndte arbejderne allerede i 1875 at samle midler til deres egen forsamlingsbygning, og i begyndelsen af 1878 var aktietegningen nået så langt, at de kunne begynde på byggeriet, der stod færdigt til indvielse d. 23.4.1879.

Siden da har bygningen tjent som et af arbejderklassens væsentligste kulturcentre. Både fagbevægelsen og den politiske organisering af arbejderklassen har sin rod her, ligesom næsten 100 års almen kulturel funktion.

I de seneste årtier har fagforeningerne efterhånden fået egne huse. Dermed blev det økonomiske grundlag svagere for forsamlingsbygningen, og på det sidste gik den i overfladisk forfald. Ved LOs mellemkomst overgik den i 1982 til den selvejende institution »Arbejdermuseet«.

I de forløbne 100 år er der naturligvis sket en del ændringer i bygningen, men i ho-

vedtrækkene står Rømersgade 22, der er den egentlige forsamlingsbygning, stadig som den blev bygget i 1878 og indrettet til møde- og selskabsbrug, til beboelse og til kontorbrug for fagforeninger.

I begyndelsen af 1983 påbegyndtes en fredningssag på både nr. 22 og 24, og restaureringsarbejderne sker gennem de næste 10 år samtidig med indretningen til museum.

Mod gaden fremtræder begge huse meget tidstypisk. Selve forsamlingsbygningens facade har tydeligt præg af skønvirke, mens den lidt yngre bygning i nr. 24 er begyndt at få nyklassicistiske træk. Den egentlige hovedindgang til komplekset har altid ligget i baghuset, og her er de fornemste rum også placeret. For øjeblikket restaureres den smukke Overbysal, der har fungeret som lille forsamlingsaal med plads til 150 personer. Oven over den findes den store forsamlingsaal, der har plads til 350 på gulv og balkon. Den bliver restaureret i løbet af 1984.

Det var en betingelse for bygningens overdragelse til »Arbejdermuseet«, at den fortsat skulle rumme de oprindelige aktiviteter, og derfor vil en bred kulturel aktivitet blive integreret i den egentlige museale virksomhed.